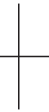

Tijdschrift voor Veiligheid
2013 (12) 4

Themanummer 'Interventies voor deradicalisering:
evaluaties en ethische aspecten'
Onder redactie van Frank Bovenkerk, Dianne van Hemert en Hani Quint

Inhoudsopgave

Redactioneel	3
<i>Frank Bovenkerk, Dianne van Hemert & Hani Quint</i>	
Artikelen	
Training Diamant	13
Een persoonlijke impressie <i>Frank Bovenkerk</i>	
Duale identiteit in een multiculturele samenleving: een longitudinale kwalitatieve effectmeting van de weerbaarheidstraining Diamant <i>Allard R. Feddes, Liesbeth Mann, Nathalie de Zwart & Bertjan Doosje</i>	27
Ben ik van Mars? Evaluatie van het Halt-project 'De ander en ik' tegen radicalisering en polarisatie in Limburg <i>Hani Quint</i>	45
Antiradicaliseringsbeleid: de dingen goed doen of de goede dingen doen? <i>Amy-Jane Gielen & Ron van Wonderen</i>	56
Ethische rechtvaardigingen voor preventieve interventies bij radicalisering <i>Anke van Gorp & Arnold Roosendaal</i>	70
Summaries	82
Auteursgegevens	84

REDACTIONEEL

Frank Bovenkerk, Dianne van Hemert & Hani Quint

De grote aanslagen in New York en Washington D.C. van 9 september 2001 hebben een golf van angst over de wereld gejaagd. Er was alle reden om het veiligheidsapparaat te herzien en nieuwe effectieve maatregelen te bedenken. In westerse landen werd het onheil aanvankelijk alleen gezocht bij gevaarlijke lieden die van elders en met name uit moslimlanden afkomstig waren. De meeste West-Europese landen zetten vreemde radicale predikers het land uit, of die hadden zich op eigen initiatief reeds uit de voeten gemaakt. Er kwam ook hernieuwde aandacht voor de wereldwijde dreiging van terrorisme en radicalisering met een andere politieke of ideologische achtergrond: extreem rechts, extreem links en dierenrechtenactivisme. Enkele Europese landen kregen ook daadwerkelijk te maken met grote terroristische aanslagen, zoals Spanje (Madrid, 11 maart 2004), Groot-Brittannië (Londen, 7 juli 2006) en Noorwegen (22 juli 2011), en met een reeks incidenten van mindere omvang.

In Nederland werd op 2 november 2004 Theo van Gogh vermoord door de islamitische extremist Mohamed Bouyeri. De Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) vond dat de moordenaar afkomstig was uit een gezelschap dat de naam *Hofstadgroep* kreeg toegewezen. Hiermee was duidelijk geworden dat terrorisme niet alleen vanuit het buitenland kwam, er bleken in Nederland ook *home grown* terroristen rond te lopen. En ook in Nederland werd daarna de aandacht uitgebreid naar andere groeperingen en gevaarlijke individuen (*lone wolves*). Sedert de aanslagen door Karst Tate in Apeldoorn op Koninginnedag in 2009 en de *spray killing* door Tristan van der Vlist in Alphen aan den Rijn in 2011 ging ook hier de aandacht uit naar wat men 'solistische dreigers' of 'potentieel gevaarlijke eenlingen' wilde noemen.

De Nederlandse aanpak

De gebeurtenissen na 9 september 2001, de moord op Theo van Gogh en alle andere incidenten vormden in Nederland de aanleiding om een ambitieus programma van antiterrorismemaatregelen te ontwikkelen. Een belangrijk onderdeel van dat Nederlandse beleid, dat de 'brede aanpak' werd gedoopt, bestond eruit om mensen (meestal jongeren) die radicaliseerden vroegtijdig te signaleren en op de een of andere manier onschadelijk te maken. Let wel: daarmee werd de aandacht voor terroristen (die moeilijk zomaar in de massa van het publiek te herkennen waren) verbreed naar een veel grotere verzameling van personen die radicaliseerden. Voordat iemand tot het plegen van aanslagen overging, moesten er mensen in hun omgeving zijn geweest die hadden opgemerkt dat hij er steeds gevaarlijker ideeën op na ging houden. De onderwijzer, de jeugdwerker, de wijkagent of een andere 'eerstelijnswerker' die qualitate qua veel met de risicogroep te maken had,

moest toch ten minste iets hebben opgemerkt? Als zij op tijd zouden waarschuwen, zou het ergste misschien voorkomen kunnen worden.

Traditioneel bestond het antiterrorismebeleid uit het werk van professionals in gespecialiseerde diensten die in het verborgene vanuit hun eigen centra naar gevaren op zoek waren. De nieuwe en originele Nederlandse aanpak die werd ontwikkeld vanaf 2005 kenmerkte zich door drie dingen: (1) beroepskrachten die in hun normale werk dagelijks met jongeren uit de risicogroep te maken hadden, kregen een opleiding die hen in staat stelde op tijd radicalisering te signaleren; (2) zulk beleid werd decentraal uitgevoerd in gemeenten of in delen daarvan; en (3) de wetenschap werd ingeschakeld bij de ontwikkeling van het beleid en dat impliceerde een grotere mate van openbaarheid dan men op dit terrein gewend was. Het ministerie van (Veiligheid en) Justitie richtte een kennis- en adviescentrum over radicalisering in, met de naam Nuansa. Vooral het beleid zoals dit vorm kreeg in de gemeente Amsterdam werd een voorbeeld voor andere plaatsen in Nederland. In de landen om ons heen bestond tevens een levendige belangstelling voor deze aanpak. In Engeland, met name in de steden Birmingham en Londen, was men dezelfde richting ingeslagen. In andere landen, zoals België en Denemarken, werd de Nederlandse aanpak gekopieerd. De grote vraag was: werkte het ook echt zoals het was voorzien en bedoeld?

Het beleid werd landelijk uitgevoerd door het kabinet-Balkenende IV, dat het Actieplan Polarisatie en Radicalisering 2007-2011 uitbracht. Dit soort beleid werd, zoals vaker gebeurt in Nederland, uitgevoerd in de vorm van tijdelijke projecten. De rijksoverheid financierde projecten met decentralisatie-uitkeringen via het Gemeentefonds en stelde gelden beschikbaar aan bovenlokaal werkende non-profitorganisaties via de Tijdelijke subsidieregeling voorkomen en tegengaan van polarisatie en radicalisering. In totaal heeft het Rijk over de periode van vier jaar ruim 10,7 miljoen euro aan deze aanpak uitgegeven en dit heeft geresulteerd in niet minder dan 78 projecten (waarvan 53 via gemeenten en 25 aan bovenlokaal werkende organisaties; zie Van Gulderen & Potman 2012). Hoewel verreweg de meeste aandacht uitging naar islamitisch radicalisme, werd de focus ook gericht op radicalisering van extreem rechts, extreem links en dierenactivisme. Daar was met name op het terrein van extreem rechts alle reden toe, want er waren meer gemeenten die lieten weten daar last van te ondervinden dan gemeenten met een gevaar van moslimradicalisme. De zogenoemde Dönermoorden (op Turken) in Duitsland en vooral de aanslag van Anders Breivik in Noorwegen in 2011 hebben wel duidelijk gemaakt dat aandacht voor extreem rechts geen overbodige luxe was. In de teksten van de overheid ging het overigens om radicalisering en polarisatie. Die laatste term is erbij gezet omdat radicalisering alleen zo akelig en beangstigend¹ klonk, maar het voegde inhoudelijk weinig toe. We zullen daarom voortaan steeds over radicalisering spreken.²

Intussen is het 2013 en er hebben in Nederland sedert de moord op Van Gogh geen ernstige ongelukken op het gebied van het echte terrorisme meer plaatsgevonden. Voor de centrale overheid was dat reden om in 2011 in het lijvige rapport

1 Mededeling van ter zake kundige ambtenaren.

2 Tenzij de term polarisatie in aanhalingen of titels van anderen voorkomt.

Antiterrorismemaatregelen in Nederland in het eerste decennium van de 21^e eeuw te concluderen dat de maatregelen goed hadden gewerkt. Deze uitspraak was opmerkelijk. Hoe kon men bewijzen of zelfs ten minste aannemelijk maken dat de betrekkelijke stilte op het front van het politieke geweld moest worden toegeschreven aan de heilzame werking van het beleid? De regering heeft ervan afgezien om het beleid degelijk te evalueren, en ook de Tweede Kamer heeft daar bij de behandeling van het Actieplan niet om gevraagd. Het deradicaliseringsprogramma is na 2011 niet gecontinueerd. Daarmee is de regering tegemoetgekomen aan de politici en ambtenaren die er van meet af aan niet veel in hadden gezien, en bovendien was inmiddels de regering gewisseld en waren met de economische tegenwind de fondsen niet meer gemakkelijk vrij te maken. Dat is teleurstellend, want de einduitslag van de Nederlandse aanpak is onbeslist. Men kan niet bewijzen dat die aanpak werkt, maar evenmin dat hij niet werkt.

Er is wel onderzoek gedaan, maar veel daarvan is gebaseerd op sympathisanten van terroristische aanslagen in tegenstelling tot de militanten zelf. Een groot deel van het primaire onderzoek naar radicalisering maar ook van evaluatieonderzoek van interventies vindt plaats op basis van interviews met vooraanstaande personen binnen de ‘verdachte’ gemeenschap, journalisten en ambtenaren. De data in deze evaluaties zijn vaak van secundaire aard, met andere woorden: de evaluaties bestaan regelmatig uit literatuuronderzoek naar de programma’s en hun deelnemers in plaats van directe gegevens over radicaliserende personen. Verder hebben evaluaties de neiging zich te richten op de kortetermijnresultaten in plaats van op de langetermijneffecten, terwijl juist die laatste gerelateerd zijn aan het verminderen van de dreiging van gewelddadig extremisme en terrorisme. Een andere tekortkoming van evaluatieonderzoek op het terrein van radicalisering is het beperkte gebruik van een controlegroep om te begrijpen of de gevonden veranderingen zijn toe te schrijven aan het programma of aan versturende factoren zoals een veranderend sociaal klimaat of veranderingen in het persoonlijke leven van de radicaal.

Eigenlijk komt het er dus op neer dat we niet weten wat de beste werkwijze is voor het aanpakken van gewelddadige radicalisering, dat er geen gestandaardiseerde methode is voor het identificeren van goede interventies, en dat niet alle eindgebruikers op dit moment de kennis en capaciteit hebben om hun deradicaliseringsinterventies te evalueren. Evaluatie-onderzoek naar deradicaliseringsinterventies is om meerdere redenen gecompliceerd; er zijn erg weinig radicalen die zich ontwikkelen tot gewelddadige strijders, waardoor het vrijwel onmogelijk is om onderzoek te doen met een relevante steekproef die voldoende groot is. Er is ook geen een-op-eenrelatie te leggen tussen attitudes, overtuigingen en gedrag.

Vanuit de wetenschap werden echter wel degelijk initiatieven genomen om de effecten van het deradicaliseringsprogramma te meten. FORUM, het Instituut voor Multiculturele Vraagstukken te Utrecht, heeft een belangrijke rol gespeeld bij het opzetten van wetenschappelijk onderzoek onmiddellijk na de moord op Van Gogh. Frank Buijs, die werkzaam was bij IMES (het Instituut voor Migratie en Etnische Studies) van de Universiteit van Amsterdam, ging er meteen met een groep onderzoekers op uit om islamitische jongeren van de tweedegeneratie-

migranten uit Marokko te interviewen over de ontwikkeling van hun politieke standpunten. In het boek *Strijders van eigen bodem* (vergelijk *home grown*) beschreven Buijs, Demant en Hamdy (2006) de verschillende paden van radicalisering die jongeren konden bewandelen en hoe sommigen bij deze eenzame tocht waren gaan twifelen aan de legitimiteit van de overheid. Deze studie werd gevolgd door andere onderzoeken onder leiding van Jean Tillie en door Amy-Jane Gielen. Deze onderzoekers werkten nauw samen met de Amsterdamse autoriteiten. De arabist Colin Mellis ging zelf bij de gemeente (en later de centrale overheid) werken nadat hij samen met de Tilburgse historicus Hans Moors een model van radicalisering had ontwikkeld dat uitging van de vraag naar en het aanbod van radicale ideologie die aansloeg bij jongeren die daarvoor gevoelig waren. Van 2008 tot 2011 heeft Frank Bovenkerk aan de Universiteit van Amsterdam de Frank J. Buijs-leerstoel van FORUM bekleed en daar heeft hij samen met Floris Vermeulen met studenten explorerend onderzoek verricht naar de mogelijkheden om de effecten van de verschillende interventies te meten. De bijdragen van Bovenkerk en Quint in deze aflevering zijn daar producten van.

Het bleek voor de onderzoekers niet eenvoudig om overzicht te krijgen van alle projecten, en er waren initiatieven bij waar de uitvoerders zonder meer weigerden ons in hun keuken te laten kijken. Er waren wel projecten bij waar men wel wilde vertellen wat er zoal werd gedaan, maar in het algemeen was men huiverig om toe te staan datgene te meten waar het werkelijk om gaat: heeft het project het bedoelde resultaat? Daar was koudwatervrees bij, maar het was ook wel begrijpelijk, want iedereen had tot nu toe onbekend terrein betreden en niemand vond het leuk het risico te lopen dat het project zou mislukken. Dat gold minder voor gemeenten met een reeds ontwikkeld minderheden- en jeugdbeleid of voor instellingen die zich op de sociale problematiek van de tweedegeneratiemigranten hadden gestort: criminaliteit, schooluitval, opvoedingsproblemen. Het was enigszins komiek om te zien hoe deze markt van projecten zich ontwikkelde. Het ministerie deed zijn best om gemeenten en instellingen te interesseren om mee te doen aan de Nederlandse aanpak, maar moest daar vaak weerstand bij overwinnen. Subsidie accepteren zou immers betekenen dat men algemeen bekend moest maken dat plaatselijk een radicaliseringsrisico bestond en dat zou niet goed zijn voor het imago van de gemeente. Aan de andere kant: men accepteerde toch al vaak subsidie voor allerlei sociale problemen en het kostte weinig moeite om aan de subsidieaanvraag een passage toe te voegen waarin men beloofde dat de plaatselijke aanpak van het jongerenmigrantenprobleem óók zou bijdragen aan het voorkomen van radicalisering.

Evaluatieonderzoek

Het meten van interventies is een betrekkelijk nieuwe tak van de sociale wetenschap. Wie evaluatieonderzoek laat of gaat verrichten, komt al snel voor verschillende keuzen te staan die voorafgaand aan het onderzoek gemaakt moeten worden. Zo dient zich de keuze aan om het evaluatieonderzoek als uitvoeringsinstantie van een beleidsmaatregel zelf uit te voeren of dat door een derde

partij te laten doen. Swanborn wijst erop dat men vragen kan stellen bij het objectiviteitstreven als onderzoek wordt verricht door de practici (bedoeld worden de professionals die het beleidsprogramma uitvoeren). Zij kunnen de neiging hebben optimistisch te zijn over hun eigen werkzaamheden, hebben vaak een direct belang en zullen onwelkome informatie niet altijd enthousiast ontvangen. Een derde onafhankelijke partij heeft dan de voorkeur (Swanborn 1987).

Een ander keuzemoment betreft het type evaluatieonderzoek dat men wil verrichten. Swanborn (1999) deelt de typen in drie soorten in: planevaluatie, procesevaluatie en effectevaluatie. Bij *planevaluatie* gaat het om de vraag of de interventie zelf goed is geconcipeerd. Is er een duidelijke doelgroep? Is er een duidelijk doel gesteld? Is de interventie theoretisch gefundeerd? Bestaat er empirisch bewijs dat het kan werken (is het evidence based)? Bij *procesevaluatie* wil de onderzoeker weten of de interventie precies zo is uitgevoerd als theoretisch is bedoeld. Het zal er vaak om gaan vast te stellen of de aangewezen doelgroep werkelijk is bereikt en of de doelstelling van de interventie van een project niet is gaan schuiven tijdens de uitvoering. *Effectevaluatie* wordt toegepast om na te gaan of de doelstelling van de interventie werkelijk is bereikt en of dit resultaat ook daadwerkelijk en alleen aan de interventie kan worden toegeschreven. Verder wil men graag weten of het aannemelijk is dat het bereikte effect zich in soortgelijke omstandigheden opnieuw zal voordoen (externe validiteit) en of er geen (ongewenste) bijeffecten zijn die het resultaat op termijn misschien tenietdoen.

Bij een complete evaluatie worden alle drie soorten evaluatie toegepast, en een interventie mag eerst dan als geslaagd gelden als de doelstellingen duidelijk en goed onderbouwd waren, als het project conform het plan was uitgevoerd en als er resultaten waren die aanwijsbaar door de interventie zijn veroorzaakt. Er bestaan in de gemeenschap van beleidsonderzoekers verschillen van inzicht over de eisen die aan een dergelijke operatie moeten worden gesteld. In de handboeken wordt gewoonlijk het experimentele medische model als voorbeeld genomen. Als een nieuw medicijn moet worden getest, wordt een nieuw medicament toegediend aan een aantal patiënten. Om te controleren of het echt werkt wordt aan een controlegroep een placebo aangeboden, maar zonder de patiënten daarbij te vertellen dat zij het medicament juist niet krijgen. Om ook onbewuste verwachtingen van de onderzoekers tegen te gaan wordt ook aan hen niet verteld wie wel en wie geen medicament krijgen. Dit onderzoeksmodel wordt *randomized controlled trials* genoemd en het geldt als een superieur onderzoeksontwerp.

In onderzoek naar de effecten van ingrepen om criminaliteit te voorkomen of terug te dringen wordt dit model wel gebruikt, maar het stuit vaak op de moeilijkheid dat er te veel krachten tegelijk werkzaam zijn om de effecten van één ingreep alleen te kunnen meten. Bij onderzoek naar radicalisering en terrorisme komen daar ten minste nog twee moeilijkheden bij. Er zijn (in Nederland of andere westerse landen) zo weinig geradicaliseerde individuen voorhanden dat het vrijwel onmogelijk is om een verantwoorde random steekproef te trekken. En als we dat al zouden kunnen doen, is het om ethische redenen niet te verantwoorden om de leden van de controlegroep die potentieel ook gevaarlijk zijn niet mee te laten doen. Drie auteurs van het ministerie van Veiligheid en Justitie (WODC) en de Universiteit Maastricht hebben in 2010 een boekje geschreven getiteld *Antiterro-*

rismebeleid en evaluatieonderzoek (Nelen, Leeuw & Bogaerts 2010), waarin zij de lat voor wat als serieus evaluatieonderzoek mag gelden heel hoog en in beginsel bij het experimentele ontwerp van de *randomized trials* leggen. In feite gaat het onderzoek naar de werkzaamheid van een deradicaliseringsbeleid nergens op deze manier.

Kwalitatieve evaluatie

Een van de internationaal toonaangevende deradicaliseringsdeskundigen is John Horgan en hij pleit bij het evalueren van interventies voor de toepassing van een onderzoeksmodel waarbij alle betrokken partijen een bijdrage leveren via hun subjectieve oordeel dat zich vormt tijdens het proces van de ingreep (Horgan & Braddock 2010). Er wordt doorgaans en op goede gronden gekozen voor een kwalitatieve aanpak, waarbij men niet verder wil gaan dan onderzoeken of het plausibel is dat de werking van een bepaalde ingreep het beoogde resultaat oplevert. Pawson en Tilley (1997) noemen dit *realistic evaluation*. Volgens hen is een realistische evaluatie een evaluatie waarin wordt onderzocht wat werkt, voor wie het werkt en onder welke omstandigheden het werkt. Om dit te bereiken maken de onderzoekers gebruik van kwalitatief onderzoek. Belangrijk onderdeel bij hun onderzoek vormen de MCO-configuraties. de M staat voor bepaalde verandingsmechanismen die in een subject worden getriggerd door toepassing van de interventie. De C staat voor de specifieke context waarbinnen de interventie plaatsvindt. Het resultaat is dan de uitkomst (O). In een formule samengevat komt het neer op: Mechanisme + Context = Outcome. Het doel is nu te onderzoeken of bijvoorbeeld het ongewenste gedrag, dat voor problemen zorgt en door de onderzoekers wordt aangeduid als de regelmatigheid (R), door de interventie is omgebogen. Daarbij moet aannemelijk worden gemaakt dat er sprake is van causaliteit tussen de verschillende MCO-onderdelen. De stappen die in dat model worden gezet, lijken op een praktisch lijstje van aandachtspunten dat Korf e.a. (2007, 34-35) eerder hebben ontwikkeld om de werking van maatregelen om criminaliteit tegen te gaan kwalitatief te meten.

Drie rapportages op grond van realistic evaluation

Inmiddels zijn er drie rapportages verschenen die gaan over deradicaliseringsinspanningen die alle op *realistic evaluation* berusten. De drie rapportages zijn van Lub en collega's, KplusV en Gielen en worden hierna kort samengevat.

Planevaluatie

Lub, De Groot en Schaafsma (2011) hebben voor Movisie, een kennis- en adviesbureau voor maatschappelijke ontwikkeling, in 2011 een boekje gepubliceerd over de theoretische onderbouwing van alle projecten die zich richtten op polarisering en evaluatie. Zij onderscheiden vier typen van interventies. Onder de *systeembenadering* behandelen zij alle methoden om extremistisch gedrag van jongeren te voorkomen of om te buigen door hen te begeleiden binnen de sociale context van hun bestaan. Deze benadering berust op de gedachte dat radicalisering voortkomt

uit een gebrek aan maatschappelijke binding of participatie en dat gebrek wordt op zijn beurt weer veroorzaakt door persoonlijke problemen (in het gezin, op school, psychische toestand). De familie, de vrienden, de school en de mensen op het werk worden mede ingezet om hen te helpen in de vorm van een samenhangend hulpaanbod. Met de *peer*-methode wordt een aanpak bedoeld waarin jongeren weerbaar gemaakt worden (tegen extremistische invloeden) door hun vrienden of leeftijdsgenoten (*peers*) in te zetten. Dat gebeurt door hen kennis, inzichten en sociale vaardigheden te laten overdragen of door hen te laten bemiddelen bij conflicten (mediators). Van gelijken wordt meer effectieve invloed verwacht dan van personen die verder van de betrokken jongeren af staan. Bij *overbruggend contact* worden bijeenkomsten georganiseerd met jongeren van een andere etnische herkomst, religie of subcultuur. Dergelijke kennismakingsbijeenkomsten zullen resulteren in een genuanceerder oordeel en tolerantie ten opzicht van elkaar. Ook dit kan radicalisering doen stoppen. *Weerbaarheidsversterking* wordt beoogd wanneer men kans ziet het gevoel van eigenwaarde van jongeren te verhogen. Dit kan gebeuren in de vorm van individuele training of een individueel begeleidingstraject of in de vorm van *empowerment-sessies* van groepen. De onzekerheid maakt plaats voor weerstandsvermogen tegen radicalisme.

Van het niveau van theoretische doordinking moet men zich bij deze projecten tegen radicalisering geen overdreven voorstelling maken. Bij alle projecten waar de studenten en Bovenkerk mee te maken hebben gehad, wisten de uitvoerders niet of nauwelijks binnen welke wetenschappelijke stroming hun aanpak geplaatst kon worden, wie de belangrijkste theoretici op dat terrein waren en wat de wetenschappelijke kernliteratuur behelsde die daarbij hoort. De projecten hadden een praktische inslag en geen hoog studeerkamercentage. Het Halt-project dat Quint evalueerde, is hier een uitzondering op.

Procesevaluatie

De projecten die in het kader van de subsidieregeling aangaande polarisatie en radicalisering zijn uitgevoerd, zijn voorwerp geweest van procesevaluatie door het organisatieadviesbureau KplusV, in opdracht van het ministerie van Veiligheid en Justitie. Omdat het model van Pawson en Tilley is gebruikt door degenen die tot nu toe de inspanningen van de overheid om radicalisering tegen te gaan hebben geëvalueerd en omdat dit gemeten aan de bovengenoemde WODC-maatstaven van de *randomized trials* er niet aan voldoet, kon het gebeuren dat de onderzoekers die in opdracht van het ministerie van Veiligheid en Justitie hebben gewerkt zich gedwongen zagen de term evaluatie te vervangen door 'inventarisatie'. Het KplusV-onderzoek levert overigens een helder en toegankelijk overzicht op. Het bureau heeft in twee termijnen (2009 en 2010) eerst de stukken van de 35 projecten die vanuit het ministerie waren gesubsidieerd bestudeerd, en daarna een vragenlijst opgesteld via welke het mogelijk werd te bepalen hoe het project is uitgevoerd. Verder is gevraagd om een 'resultaatinventarisatie', en daarmee is dus effectevaluatie bedoeld. De vragenlijst werd ingevuld door alle projectleiders in een webenquête. Daarna volgde een ronde waarbij de projectleiders werden ondervraagd.

Effectevaluatie

In de wetenschap, in het beleid en in de politiek is men in de eerste plaats geïnteresseerd in de vraag of de bestudeerde interventies werken. Buitenlandse collega's zullen zich interesseren voor de theoretische onderbouwing en ook voor de vraag hoe de interventie is verlopen, maar ze zijn in de eerste plaats geïnteresseerd in het resultaat van de 'brede aanpak' in Nederland. Het effect moet theoretisch worden afgemeten aan de doelstellingen die bij het project zijn gehanteerd. Dat is lastig, want die doelstellingen zijn vaak in niet meer dan vage termen beschreven. Waar zou men het succes aan af moeten meten? De hardste maatstaf is om te kijken naar het uitblijven van terroristische daden (de vraag zou dan moeten luiden: heeft het project ertoe bijgedragen dat er minder aanslagen zijn gepleegd dan zonder de interventie het geval zou zijn geweest?). De 'zachtste' maatstaf zou kunnen zijn te onderzoeken of de gevoelens van onveiligheid onder de bevolking zijn afgenomen. In feite zal men dichter bij het doel van het project blijven. Het project mag als geslaagd gelden wanneer het aantal en/of de mate van radicalisering onder de individuen die de ingreep ondergingen significant minder zijn dan van een controlegroep van individuen die niet meededen aan het project. Effectiviteitsmetingen moeten gebaseerd zijn op wetenschappelijke en methodologisch verantwoorde procedures. Een effectiviteitsmeting moet in elk geval een duidelijke relatie tussen oorzaak en gevolg leggen en waarneembaar, kwantificeerbaar en precies zijn. In principe kan elke verandering als gevolg van een radicaliseringsinterventie worden geïdentificeerd als een effect, terwijl de effectiviteit van een maatregel verwijst naar de mate waarin de interventie daadwerkelijk leidt tot de gewenste effecten.

Vanaf 2012 heeft Bertjan Doosje de Frank J. Buijs-leerstoel in Amsterdam overgenomen en daarmee is het terrein van de exploratie verlaten. Er wordt nu op basis van sociaalpsychologische theorie gemeten welke effecten de verschillende interventies sorteren. De bijdrage van Doosje en zijn medewerkers in dit nummer getuigt daarvan. Het evalueren van het resultaat neemt thans een aanvang. Niet alleen in Nederland, maar ook internationaal. In IMPACT Europe (Innovative Method and Procedure to Assess Counterviolent-radicalisation Techniques in Europe), een FP7-project van de Europese Unie dat op korte termijn zal starten, zullen TNO, het Verwey-Jonker Instituut, de Hogeschool Utrecht en de Nationale Politie samen met acht andere Europese partners een zogenoemde evaluatietoolkit ontwikkelen voor professionals in de publieke en non-profitsector. Deze toolkit zal bestaan uit een gestandaardiseerde methodologie voor professionals voor het uitvoeren van degelijke evaluaties, een databank voor evaluatieresultaten, een training (inclusief train-de-trainer-component) om professionals te leren een evaluatieonderzoek op te zetten, uit te voeren en te interpreteren, en een handboek voor professionals als begeleider van de opleiding.

Dit themanummer staat in het teken van deradicaliseringsinterventies in Nederland, en meer in het bijzonder de verschillende typen evaluaties van deze interventies. De bijdragen van Bovenkerk, Quint en Feddes en collega's betreffen daadwerkelijke evaluaties van de Diamant-training van SIPI en de Halt-interventie. Beide interventies zijn preventieve interventies, gericht op identiteitsontwikke-

ling van (mogelijk) radicaliserende jongeren. Bovenkerk geeft zijn persoonlijke impressie van de grondslag van de Diamant-training en beschrijft in die zin een planevaluatie. Quint voert zowel een plan- als een procesevaluatie van de Halt-interventie 'De ander en ik' uit door documentenanalyse en gesprekken met betrokkenen, en trekt conclusies over de onderbouwing en de uitvoering van deze interventie. Uit zowel de bijdrage van Bovenkerk als die van Quint komt naar voren dat de onderbouwing en uitvoering van de twee interventies beperkingen vertonen. De bijdrage van Feddes e.a. beschrijft een resultaatevaluatie van dezelfde Diamant-training en laat positieve effecten van de training zien op zelfvertrouwen, mate van sociaal isolement en omgaan met discriminatie. Gielen en Van Wonderen bediscussiëren het deradicaliseringsbeleid in Nederland op basis van een survey naar de mate, vormen en locaties van discriminatie en radicalisering onder jongeren en een overzicht van evaluatiemethoden. De bijdrage van Van Gorp en Roosendaal ten slotte is meer in het algemeen gericht op het doen van interventies bij individuen die (nog) geen gewelddadig gedrag vertonen, en beschrijft de ethische overwegingen die een rol spelen bij de keuze voor preventieve interventies.

De conclusie op basis van deze artikelen is dat er veel onderzoek wordt gedaan naar radicalisering in Nederland, en dat er veel interventies worden ontwikkeld die radicalisering of de gewelddadige gevolgen daarvan zouden moeten mitigeren. Deze interventies zijn niet allemaal gebaseerd op gedegen onderzoek, en lijken ook niet allemaal te voldoen aan de behoeften in het veld. Gezien de beperkte hoeveelheid overtuigend bewijs van de effectiviteit ervan is het zelfs de vraag in hoeverre een groot deel van de ontwikkelde interventies een oplossing biedt voor een probleem dat nauwelijks bestaat. Veel interventies lijken vooral gericht op het beïnvloeden van de gepercipieerde onveiligheid van burgers of hulpverleners, en moeten dan ook als zodanig geëvalueerd worden. Als het doel is radicaliserende jongeren te bereiken, zullen de interventies gebaseerd moeten worden op onderzoek naar wat deze jongeren beweegt en op een methodologisch verantwoorde manier geëvalueerd moeten worden gedurende het hele proces. We hopen dat dit themanummer kritisch onderzoek naar de effectiviteit van radicaliseringsinterventies zal stimuleren, waarbij vanaf het moment van ontwikkelen tot na de afronding van de interventies evaluatie een integraal onderdeel moet zijn van het proces.

Literatuur

- Buijs, F.J., F. Demant & A. Hamdy (2006) *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Guldener, V. van & H. Potman (2012) *Vijf jaar lokale projecten polarisatie en radicalisering. Resultaatsinventarisatie*. Arnhem: KplusV Organisatieadvies.
- Horgan, J. & K. Braddock (2010) Rehabilitating the Terrorists? Challenges in Assessing the Effectiveness of De-radicalization Programs. *Terrorism and Political Violence*, 22(2), 267-291.

- Korf, D.J. e.a. (2007) *Boefjes of briljantjes. Over de effecten van criminaliteitspreventie bij allochtone jongeren*. Utrecht: Forum.
- Nelen, H., F. Leeuw & S. Bogaerts (2010) *Antiterrorismebeleid en evaluatieonderzoek*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Lub, V., N. de Groot & J. Schaafsma (2011) *Polarisatie en radicalisering. De onderbouwing van sociale interventies getoetst*. Utrecht: Movisie.
- Pawson, R. & N. Tilley (1997) *Realistic Evaluation*. Londen: Sage.
- Swanborn, P.G. (1987) *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Swanborn, P.G. (1999) *Evalueren: het ontwerpen, begeleiden en evalueren van interventies; een methodische basis voor evaluatie-onderzoek*. Meppel/Amsterdam: Boom.

ARTIKELEN

Training Diamant

Een persoonlijke impressie

Frank Bovenkerk

Dit artikel beschrijft mijn persoonlijke impressie van de training Diamant, een training die zich richt op identiteitsontwikkeling van jongeren die het risico lopen te radicaliseren. De nadruk ligt daarbij op onderzoek naar de validiteit van het onderliggende theoretische raamwerk en op een zogenoemde planevaluatie, en daarnaast behelst deze bijdrage vooral een beschrijving van wat er tijdens een train-de-trainer-programma in de praktijk gebeurt (procesevaluatie). Hoe zinvol het programma ook lijkt om identiteitsproblemen bij jongeren met een moslim-achtergrond te helpen oplossen, dit vormt nog geen garantie voor het ontwikkelen van de weerbaarheid die beoogd wordt om radicalisering te voorkomen.

Inleiding

SIPI en de trainersopleiding Diamant

SIPI staat voor Stichting voor Interculturele Participatie en Integratie. Het is een instelling die advies uitbrengt en mensen opleidt op het gebied van taalverwerking, inburgering, opvoeding en integratie. Zij werkt ten behoeve van gemeenten, jeugdhulp, provincies, ministeries, scholen, welzijns- en zorgorganisaties, en adviseert over de wijze waarop problemen van de multiculturele samenleving het beste aangepakt kunnen worden. SIPI is gevestigd in Amsterdam. Er werken ongeveer dertig mensen (van wie de helft parttime) en men richt zich op heel Nederland. De stichting is in hoofdzaak opgericht en ontwikkeld door hoger opgeleide Nederlandse vrouwen met een Marokkaanse achtergrond die de sociale problemen van Marokkaanse gezinnen in Nederland zelf aan den lijve hebben ondervonden. Zij brengen die persoonlijke ervaringen welbewust in bij het ontwikkelen van hun methodische aanpak van migrantenjongeren die worstelen met hun identiteit als gevolg van 'conflicterende culturen en referentiekaders'. De risico's die jongeren lopen, betreffen vroegtijdig school verlaten, uitkeringsafhankelijkheid, overlast veroorzaken en criminaliteit. Nu komt het probleem van de politieke radicalisering daar bij.

In 2006 heeft SIPI een jongerentraining Diamant ontworpen die zich richt op identiteitsontwikkeling en het verhogen van weerbaarheid van jongeren die (het risico lopen om te) radicaliseren. Deze opleiding is in 2006 uitgevoerd in opdracht van de gemeente Amsterdam. Tussen 2009 tot 2012 werd de opleiding verder ontwikkeld door SIPI, met behulp van financiën van het ministerie van Veiligheid

en Justitie. De training Diamant is een van de 78 projecten die door Van Gulden en Potman (2012) in het kader van een door hetzelfde ministerie opgedragen onderzoek naar de uitvoering van die projecten zijn bekeken. Het is een training die zich richt op islamitisch radicalisme; ze wordt landelijk uitgevoerd (en niet door één enkele gemeente) en berust in de ogen van de schrijvers van het rapport op een vorm van weerbaarheidstraining die mogelijkwerwijs doeltreffend is.

Een groep van vijftien jongerenwerkers (en andere beroepskrachten in deze sfeer) wordt opgeleid volgens een 'train-de-trainer'-aanpak. De naam 'Diamant' refereert aan de trainers, die door de cursus zullen worden bijgeslepen tot gepolijste edelstenen. De ontwikkelaars van de methode selecteerden ongeveer eenzelfde aantal van zowel mannelijke als vrouwelijke trainers om mee te doen aan de opleiding. Als stage-onderdeel pasten de geselecteerde trainers in 2011 en 2012 het geleerde daadwerkelijk toe op risicjongeren in vijf Nederlandse steden. Ik heb deze training voor een deel bijgewoond en doe daarvan verslag. Ik doe dat om geïnteresseerden in de werking van projecten tegen politieke radicalisering te laten zien wat er tijdens zulke trainingen feitelijk gebeurt.

Mijn projectkeuze

Ik had in 2007 dit project uitgezocht om het te evalueren, omdat het er op het eerste gezicht veelbelovend uitzag. Het personeel van SIPI was multicultureel samengesteld, maar het hele project had naar mijn indruk onmiskenbaar een Marokkaans-Nederlands cachet. Over radicalisering was nog weinig specifieke kennis aanwezig en dat was een omstandigheid die SIPI met vrijwel alle andere initiatiefnemers tot projecten op dit terrein in Nederland deelde. De filosofie van de leiding was echter dat men deze kennis al doende – met name wanneer de uitvoerders werkelijk aanliepen tegen moslims die radicaliseren – zou ontwikkelen. De stichting stond er op grond van haar belangstelling voor identiteitsproblemen van jongeren wel voor open.

Er waren vijf redenen waarom ik juist van dit project veel verwachtte. Ten eerste werd ik aangetrokken door de (ervarings)deskundigheid bij de stichting op het gebied van Marokkanen en migranten. Reeds veel eerder in mijn werk (Bovenkerk 1992) had ik ervoor gepleit om bij sociale problemen zoals jeugd delinquentie de betrokken minderheidsgroep zelf in te schakelen. Die groep kon de 'culturele experts' leveren en de kans was aanwezig dat juist dezen het vertrouwen van pupillen zouden weten te winnen. Twintig jaar geleden lag dit nog niet zo voor de hand, omdat er toen onder de Marokkanen in Nederland nog niet genoeg 'kaders' voorhanden waren met voldoende ervaringsdeskundigheid en overwicht. Intussen lag dat anders; juist de Marokkaanse groep was in cultureel opzicht relatief snel geïntegreerd en had reeds een aantal prominenten (politici, schrijvers, televisiefiguren en ook maatschappelijk werkers) opgeleverd (Bovenkerk 1992). SIPI was daarvan een typische exponent.

Ten tweede toonde SIPI zich bepaald ambitieus. Er werden op basis van de culturele identiteitstheorie steeds nieuwe projecten ontwikkeld, men stelde zich open

voor hulp en kritiek van deskundigen van buiten en men zou graag met deze training de erkenning verwerven als effectieve interventie van het Nederlands Jeugd-instituut (NJI).

Ten derde stond SIPI open voor studenten die een kortstondig onderzoek wilden doen om een paper te schrijven voor ons onderwijsvak. Ook zij deden mee. Helaas was de tijd vaak te kort en viel het onderwijsonderdeel soms niet geheel in het deel van het jaar waarin het project werd uitgevoerd. Het heeft toch een stel aardige papers opgeleverd.¹

De vierde overweging (waar ik eigenlijk pas later achter kwam) leek op het eerste gezicht niet erg wetenschappelijk en was in elk geval subjectief: de sfeer van het project was prettig en dat lag aan het optreden van de leiding en de persoonlijkheid van de pupillen die uitgekozen waren om de opleiding tot trainer te volgen. Dit was een omstandigheid die bij de evaluatie hielp (maar die ik in evaluatierapporten nooit genoemd zag).

Als vijfde overweging gold dat de vijf steden waarop het project zich via de keuze van trainers richtte, goed waren gekozen. Elk van deze steden had zijn eigen aanleiding om beducht te zijn voor islamitische radicalisering. De gemeente Ede had in 2001 na 9/11 meegemaakt dat jongeren met een Marokkaanse achtergrond (voor het front van de wereldpers) stonden te juichen over wat er in New York was gebeurd. Amsterdam was de stad waar Theo van Gogh werd vermoord. Den Haag herbergde de Hofstadgroep. Gouda liep al veel langer in de gaten vanwege problemen met jongeren van Marokkaanse afkomst (wijk Oosterwei). In de Culemborgse buurt Terwijde waren in 2010 Molukse en Marokkaanse jongeren elkaar in de haren gevlogen.

Planevaluatie

Van het niveau van theoretische doordenking moet men zich bij deze projecten tegen radicalisering in heel Nederland geen overdreven voorstelling maken. Overzichtsstudies zoals die van De Wolf en Doosje (2010) over de psychologische aanpak van radicalisering, of die van Rabasa et al. (2010) over de manieren waarop men het probleem elders in de wereld aanpakt, zijn niet bekend. Ook bij alle projecten waarmee mijn studenten en ik te maken hebben gehad, wisten de uitvoerders niet of nauwelijks binnen welke wetenschappelijke stroming hun aanpak geplaatst kon worden, wie de belangrijkste theoretici op dat terrein waren en wat de wetenschappelijke kernliteratuur behelsde die daarbij hoorde. Dat gold ook voor het project Diamant. De projecten hadden een praktische inslag en geen hoog studeerkamergehalte. Lub, De Groot en Schaafsma (2011) delen de aanpak van het Diamant-project terecht in bij het type weerbaarheidstraining, en dat doen Van Guldener en Potman (2012) eveneens. De theoretische notie waarop

1 D. Kwakman & C. de Wit (2010) *SIPI, Evaluatieproject*. Amsterdam; S. Ham & L. Willems (2011) *Project Diamant. Een beleidsevaluatie*; V. Kiezenbrink & L. Middelbeek (2011) *Deradicalisering in Ede. Evaluatieonderzoek naar het effect van de Diamant-training op moslimjongeren in Ede*; J. Poldermans & A. Gadson (2011) *Evaluatierapport SIPI Diamantproject Den Haag*; W. Engbers & J. Stoop (2011) *Project Diamant in Culemborg*.

het werk van SIPI is gebaseerd, berust op de gedachte dat migrantenjongeren kwetsbaar worden (en daarmee ook toegankelijk voor radicale ideeën) wanneer zij worstelen met problemen van hun (etnische) identiteit. Welnu, hun zelfvertrouwen kan worden versterkt door hen hun eigen identiteit te laten ontdekken. Zij worden vervolgens weerbaar gemaakt door hen te leren denken in morele termen en door hen te leren omgaan met conflicten. Op zichzelf vormt deze gedachteconstructie een consistent geheel. Zij is in de praktijk ontwikkeld en in de loop van de cursus aangevuld met inzichten van geleerden van buiten. We zullen dat verderop zien. De belangrijkste inspiratie voor deze inzichten is echter niet afkomstig uit de wetenschap, maar uit de persoonlijke ervaringen van de ontwikkelaars van de methodiek. Dit behoeft geen nadeel te zijn; het is op zichzelf een even valide wijze van kennisverwerving als de academische studie.

Wat zegt de literatuur over de effectiviteit van weerbaarheidstrainingen op grond van de theorie daarover? Weerbaarheidstraining staat voor de inspanning die nodig is om kinderen en adolescenten te helpen bij het ontwikkelen van een positief zelfbeeld. Lub e.a. (2011, 71) verwijzen hier naar het werk van Harter en dat van Buijs en Demant. In gevallen waarin (a) de persoonlijkheid zich vormt zonder steun van de ouders, (b) wanneer kinderen terechtkomen in een onzekere situatie waarin cultureel tegenstrijdige eisen aan hen worden gesteld, en (c) als dat gepaard gaat met weinig toekomstperspectief, is de kans aanwezig dat zij zich aansluiten bij een groep met een sterke (radicale) ideologie. Wanneer zulke adolescenten een gevoel van eigenwaarde wordt bijgebracht, zullen zij later in staat zijn de problemen en conflicten waar zij tegenaan kunnen lopen zelfstandig tegevoel te treden en op te lossen.

Volgens Lub e.a. (2011, 81 e.v.) zijn delen van deze theorie getoetst en het resultaat is niet positief. Er bestaat geen onderzoek waaruit blijkt dat radicale jongeren minder zelfvertrouwen hebben dan anderen. Er bestaat evenmin onderzoek waaruit blijkt dat een verhoging van het niveau van zelfvertrouwen leidt tot afname van vatbaarheid voor radicalisering. Er zijn wel negatieve bijeffecten te verwachten, met name in gevallen waarin jongeren een ongezond hoog zelfvertrouwen ontwikkelen (en dat kunnen ze juist binnen gesloten politiek-radicalen verbanden). Dit is slecht nieuws voor de deradicaliseringspretentie van de training Diamant.

Maar geldt dat ook voor de veel bredere doelstelling van deze aanpak waar het gaat om slecht functioneren van jongeren in het algemeen? De training Diamant is onder meer gebaseerd op de theorie omtrent de ontwikkeling van morele oordeelsvorming. Die heeft een bredere doelstelling en is niet bedacht om speciaal het probleem van politieke radicalisering aan te pakken. De Ruiters en Van Oorsouw (2008) beschrijven deze omvattende theorie over gewetensvorming in hun bijdrage aan de bundel *Het kennisfundament t.b.v. de aanpak van criminele Marokkaanse jongeren*. Zij schrijven dat volgens de ontwikkelingspsychologen Piaget en Kohlberg morele ontwikkeling plaatsvindt als een opeenvolging van vaste stadia binnen drie opeenvolgende niveaus. Jonge kinderen bevinden zich op het zogenoemde preconventionele niveau waarbij regels en sociale verwachtingen worden gezien als van buitenaf opgelegd door autoriteiten, zoals de ouders. Op het con-

ventionele niveau zijn deze regels geïnternaliseerd door de eigen persoon. Op het postconventionele niveau worden waarden en verwachtingen gedefinieerd als zelfgekozen principes. Een eerdere fase moet steeds worden doorlopen alvorens de volgende fase kan worden bereikt. Een volwassen, 'uitgerijpte' morele ontwikkeling omvat het begrijpen en accepteren van sociale regels en het aanvaarden van wederkerigheid in menselijke relaties.² De egocentriciteit van het kind maakt met het doorlopen van deze stadia plaats voor de mogelijkheid om zich te kunnen verplaatsen in anderen. Pas op de hogere niveaus van moreel redeneren zijn hogere emoties zoals schuldgevoel, schaamte en empathie mogelijk. Deze inzichten verklaren waarom een vertraagde morele ontwikkeling geassocieerd kan zijn met jeugdcriminaliteit en ander probleemgedrag. Onderzoek laat volgens De Ruiter en Van Oorsouw (2008, 147) zien dat Turkse en Marokkaanse jongeren een achterstand hebben in morele ontwikkeling. Zij oordelen vaker op preconventioneel en conventioneel niveau. Een deel van de verklaring ligt volgens De Ruiter en Van Oorsouw bij de islamitische achtergrond. Bij Turkse en Marokkaanse jongeren ligt de nadruk op gehoorzaamheid aan en respect voor de ouders. In Nederlandse gezinnen wordt daarentegen een democratische stijl van onderhandelen gehanteerd en vindt overleg plaats tussen ouders en kinderen.

De redenering die ik hier op eenvoudige manier beschrijf, wordt in de training Diamant toegepast. Jonge mensen die in de klem zijn gekomen tussen de twee culturen, die zijn geconfronteerd met tegengestelde verwachtingen in hun opvoeding thuis en de opvoeding op school, het privéleven in de beslotenheid van de familie en het openbare leven op straat, worden geholpen om met lessen in moreel redeneren de overstap te maken naar een conventionele en postconventionele gewetensfunctie. De literatuur over delinquentie en andere sociale problemen steunt de brede aanpak van SIPI zonder meer. Maar dat geldt niet voor dera-dicalisering.

De eerste evaluaties van project Diamant

Aan de training die ik op mijn manier heb bestudeerd ging in Amsterdam in 2007 en 2008 een jongerentraining Diamant vooraf die als bedoeling had de weerbaarheid van 'moslimmeiden' te versterken en ook die is geëvalueerd. Amy-Jane Gielen (2009) beschreef hoe het project in Amsterdam-West zijn beslag had gekregen. Van de achttien 'meiden' met wie het project werd gestart, hadden er vijf het gehele traject doorlopen. Gielen oordeelde dat die vijf veel aan de training hebben gehad. Hun kritische reflectievermogen was met sprongen omhoog gegaan en het waren zelfbewuste en weerbare vrouwen geworden. Het project Diamant is voorts voorwerp geweest van procesevaluatie door het Organisatie- en Adviesbureau KplusV. De onderzoekers Van Guldener en Potman (2012, 12) oordeelden in navolging van deze bevinding ook zonder meer dat de aanpak van de

2 Ik moet bekennen dat het mij als cultureel antropoloog moeilijk valt om zo'n ethnocentrisch westerse theorie zonder kritiek weer te geven. Aan de andere kant: het gaat hier om mensen die moeten functioneren in de westerse samenleving.

training Diamant 'doeltreffend' was geweest. De interventie was door de projectleiding duidelijk beschreven, de doelgroep was bepaald, de doeleinden waren goed aangegeven en het was duidelijk uit welke activiteiten de interventie bestond. 'De beoogde werking van de interventie is vooraf gebaseerd op praktijkkennis en is tussentijds wetenschappelijk geëvalueerd en daarmee bevestigd.' Let wel: daarmee is iets gezegd over de positieve werking van de Diamant-aanpak op identiteitsontwikkeling, maar niets over de vraag of radicalisering was voorkomen of tegengegaan.

Nu mijn eigen ervaring bij de procesevaluatie van de cursus in 2011 en 2012. De toegangseisen om voor de cursus te worden toegelaten, waren als volgt: de cursisten moesten beschikken over minimaal een hbo-opleiding in het pedagogische of sociaal-culturele domein, werkervaring hebben van ten minste drie jaar in een interculturele sociale omgeving, en 24 uur per week beschikbaar zijn. Hun leeftijden varieerden van 25 tot 40 jaar. Zij ontvingen een intensieve training (begroot op 265 uur opleiding en daarna 139 praktijkervaring in de uitvoering), die hun ten eerste inzicht moest geven in de gevolgen van de migratiegeschiedenis en de onzekerheid die zou kunnen voortkomen uit een identiteitsconflict dat was ontstaan door het opgroeien in meer culturen tegelijk. Dit onderdeel heet 'Turning point' en is gebaseerd op de probleemanalyse zoals SIPI die had geformuleerd: persoonlijke problemen zoals de ontwikkeling van vatbaarheid voor 'radicaal gedachtegoed' berusten op identiteitsonzekerheid. Daarna volgden de cursisten een tweede module: 'Morele oordeelsvorming'. Om in Nederland te kunnen functioneren is leven volgens de strakke voorschriften van de godsdienst onvoldoende. De deelnemers zouden gedurende dit onderdeel leren morele beslissingen te nemen en te beargumenteren hoe zij daarbij rekening zouden kunnen houden met anderen. In de volgende module, 'Interculturele mediation', leerden zij conflicten te hanteren die voortkomen uit tegenstellingen tussen de opvoeding zoals moslims thuis ontvangen en de manier waarop de opvoeding in autochtone Nederlandse milieus plaatsvindt. Ten slotte zouden de trainers het geleerde in de praktijk brengen in de vorm van een stage of een praktijkopdracht aan jongeren in de vijf partnergemeenten die voor de training werden geselecteerd.

Mijn eigen indrukken

Turning point

De theorie waarop de hele training was gestoeld, berustte op het inzicht dat het opgroeien in twee culturen voor immigranten van de 'anderhalve' of de tweede generatie een worsteling met de eigen identiteit kan opleveren die hen vatbaar zou kunnen maken voor psychische problematiek en afwijkend gedrag. Bij meisjes waren vooral internaliserende problemen te zien, en bij jongens externaliserend gedrag. Jonge mensen die zo'n ontwikkeling doormaakten, ontwikkelden zich niet tot weerbare personen en raakten hun sociale bindingen (met de conventionele wereld) kwijt. Er werden risicofactoren benoemd. De kans op zulke proble-

men zou groter zijn bij kinderen die opgroeiden in disfunctionerende gezinnen en bij kinderen die zich niet prettig voelen op school.

Toen ik deze probleemanalyse voor het eerst van de eerdergenoemde methodiek-ontwikkelaars van SIPI vernam, was ik allerminst overtuigd. Bij het ontwikkelen van het minderhedenbeleid vanaf dertig jaar geleden heb ik mij altijd afgevraagd of de ontwikkeling van identiteitsproblemen van mensen die ‘tussen twee culturen’ of ‘tussen de wal en het schip’ opgroeien, werkelijk zo’n onafwendbaar noodlot is. Om te beginnen komt de term identiteit mij nogal vaag voor. De term wordt vaak gebruikt als de materiële verklaring voor een verschijnsel (‘hij gedraagt zich zo wegens zijn identiteit’), terwijl identiteit niets anders is dan een abstracte sociale constructie. De emigratieliteratuur stond vol met voorbeelden van groepen en individuen die zich moeiteloos aan de veranderde omstandigheden aanpasten. Dat gold voor de grootste groep immigranten die Nederland ooit binnen korte tijd heeft opgenomen, de Indische Nederlanders, en ook voor gastarbeiders en hun gezinnen die afkomstig waren uit Zuid-Europa. Bovendien wisten de meeste migranten zich wonderwel te bewegen in meer culturen tegelijk. Zoals immigranten vaak ten minste twee talen spreken, waren zij ook in staat tot *code switching*, en kinderen wisten zich via een soepele aanpassing aan het ouderlijke milieu en de school uitstekend in meer sferen naast elkaar te bewegen. In de (psychologische) studie van etnische groepen waren voor deze verschijnselen allerlei begrippen ontwikkeld: meervoudige identiteit, culturele hybriditeit, complexe identiteit, multiculturalisme (Verkuyten 1999).

Maar het was waar: intussen waren er in Nederland in bepaalde etnische groepen of delen daarvan problemen gesignaleerd die moeilijk anders konden worden begrepen dan als het resultaat van de geestelijke nood waarin jongeren verkeerden. De ontsporingen van jonge Molukkers waren een teken aan de wand. De criminaliteitscijfers waren hoog bij de tweede generatie van Surinamers, Antillianen en Marokkanen. De opmerkelijke frequentie van suïcide onder de tweede generatie van Hindoestaanse Surinamers in Den Haag (vooral meisjes) kon moeilijk anders worden begrepen dan als bewijs van een identiteitsprobleem. Zoveel was wel duidelijk: de Nederlandse oplossingen voor dergelijke problemen werkten bij kinderen uit andere culturen niet of veel minder.

De training Diamant begon met het opsommen van een aantal vragen waar moslimjongeren kennelijk mee worstelen:

- Mag je stelen van Nederlanders omdat ze toch geen moslim zijn?
- Mag ik niet-moslimmeisjes lastigvallen omdat ze toch geen moslim zijn?
- Ik drink wel eens als ik uitga en ik bid niet en ik ga met meisjes om. Ga ik dan naar de hel?
- Mag ik werken in de financiële wereld zoals bij een bank? De islam verbiedt immers rente te rekenen.
- Hoe kan ik het niet geven van een hand verenigen met mijn werk waar dat wel zal moeten?
- Is het haram (niet in overeenstemming met de islamitische voorschriften) dat een vrouw haar stem laat horen door zang?

- Als ik mij wil naturaliseren tot de Nederlandse nationaliteit, ben ik dan een ongelovige?
- Is voetbal haram omdat daar in korte broeken wordt gespeeld?
- Ik ben een jongen en voel me aangetrokken tot een jongen. Wat nu?
- Is het in de islam toegestaan om iemand te slaan die mijn islam beledigt?
- Ik heb gewerkt in een restaurant waar alcohol geschonken wordt. Ik voelde mij elke keer schuldig tegenover God. Hoe kan ik dit weer goedmaken?

Natuurlijk wist ik wel dat zulke vragen in islamitische kring speelden, maar hier werden die vragen kennelijk door concrete personen gesteld. Zij kwamen voort uit een gedachtecomplex dat inderdaad moeilijk met gangbare westerse opvattingen te verenigen was. Volgens de probleemanalyse bij dit project is de kans dat jongeren in hun worsteling met dergelijke vragen 'de verkeerde afslag zullen nemen' het grootst wanneer zij opgroeien in omstandigheden waarin hun identiteit zich niet gezond en evenwichtig kan ontplooien. Die kans is het grootst bij kinderen die tijdens hun opvoeding emotioneel zijn verwaarloosd door hun ouders, die erg streng zijn opgevoed (inclusief lijfstraffen) en waar het geweten is gevormd door niet veel meer dan bij ongewenst gedrag te dreigen met de hel. Zulke kinderen vertonen inconsistent gedrag, hebben last van wisselende stemmingen en depressieve buien. Ze lopen gemakkelijk mee met belhamels op straat en vertonen geen respect voor (autochtone Nederlandse) leraren en hulpverleners. Daar komt nog bij dat ze zich voorwerp weten van negatieve beeldvorming door Nederlanders ('kut-Marokkanen').

De trainers in opleiding werden over migratie, de problematiek van de tweede generatie, identiteitsproblemen en stereotypen en verschillen in communicatiestijlen onderricht door de socioloog en arabist van de Universiteit van Tilburg prof. dr. W.A. Shadid. Deze *kick off* heb ik niet meegemaakt. Zijn inbreng werd kennelijk zeer op prijs gesteld, want in de lessen in de maanden die erop volgden werd veelvuldig naar zijn inzichten verwezen. De belangrijkste les was duidelijk: de assimilatie gaat snel en de tweede generatie geniet erg veel vrijheid. Dat is voor de ouders vaak niet te begrijpen. Veel opvoeders kunnen het voorbeeld van hun eigen ouders (in Marokko) niet meer gebruiken en staan onwennig tegenover de eisen van Nederland.

De eerste maal dat ik (in december 2009) een bijeenkomst van opleiding Diamant bijwoonde, werd de groep getraind door de Utrechtse organisatie Critical Mass, die zich specialiseerde in wat hiervoor 'overbruggend contact' is genoemd en in de eigen woorden van de organisatie wordt aangeduid als: 'het leren zoeken van creatieve oplossingen voor actuele maatschappelijke vraagstukken'. Wat mij vanaf het begin tevens opviel was hoe verbaal begaafd de aspirant-trainers in het algemeen waren. Ze hadden er niet de minste moeite mee om hun voorkeuren en bezwaren naar voren te brengen of om over zichzelf en soms ook hun zielenroerselen te vertellen. Was dat de opbrengst van de hbo-cultuur van de opleiding tot jongerenwerker? Het huiswerk – dat bestond uit het formuleren van de zin van regels in de samenleving, het vertellen van allerlei persoonlijke kernwaarden, het persoonlijke zelfbeeld, de individuele levenslijn en persoonlijke kwaliteiten, en het feed-

back geven op elkaar – werd daarna besproken, zodat ieders individualiteit goed tot uitdrukking kwam.

De opleiders van de training Diamant legden uit dat veel moslimouders worden gehinderd door pedagogisch onvermogen om hun kinderen op te voeden voor het functioneren in de Nederlandse maatschappij. Kinderen gaan op hun eigen houtje antwoord zoeken op brandende vragen zonder dat zij van de gevestigde instellingen (de imam, de onderwijzer, de Hollandse hulpverlener) veel respons krijgen, en ze worden al jong zelfstandig. Jongens kunnen de verantwoordelijkheid waarmee zij worden belast, zoals het toezicht op het gedrag van hun zussen, soms niet aan. Velen komen terecht in de straatcultuur, waar ze communiceren in een taal (bijvoorbeeld: ‘ik maak je dood’ of ‘ik ga je slachten’, terwijl dat helemaal niet letterlijk is bedoeld) die hulpverleners, onderwijzers en politiemensen niet begrijpen. De moslimachtergrond van de opvoeding had daar stellig mee te maken en meermaals werd de Koranschool op zaterdagochtend (inclusief het slaan van uit de pas lopende leerlingen) als schrikbeeld van een volkomen onverantwoord pedagogisch milieu naar voren gehaald. Ouders verwachtten dat hun kinderen beter naar de onderwijzer zouden luisteren wanneer deze hen sloeg, maar naar Nederlandse maatstaven was het kindermishandeling. Overigens werden de aspirant-trainers ervan doordrongen dat zij zich tegenover hun latere pupillen niet over de islam zouden uitlaten: ‘Je professionaliteit als Diamant-trainer berust op neutraliteit.’ Ook wanneer kinderen worden bedreigd met de hel – en dat is in deze milieus heel gewoon – zou men niet direct ingrijpen. De opleiding was erop gericht om kinderen uit de risicogroep bij te brengen hoe zij zelfstandig hun verwarring te boven konden komen. Marokkaanse kinderen die werden opgevoed met de islam, bleken in het algemeen verbazingwekkend weinig te weten van wat er in de Koran staat. Hier aangekomen in de opleiding, werd mij voor het eerst duidelijk dat het risico van radicalisering bij jongeren niet erg leefde. In de praktijk hadden de aspirant-trainers het eigenlijk niet of nauwelijks meegemaakt. Maar ze moesten er toch op voorbereid worden.

Mij werd gevraagd later in de opleiding een bijdrage te leveren over radicalisering. Ik heb dat een aantal weken later ook gedaan en daarbij heb ik op grond van eenvoudige kansberekening betoogd dat de trainers wel tegen orthodoxie en fundamentalisme aan zouden lopen, maar niet met gevaarlijke jihadisten zouden worden geconfronteerd. Evenwel: de aanpak van identiteitsproblemen zou evengoed van waarde kunnen zijn bij andere uitingsvormen van de worsteling met de identiteit, zoals agressie, depressie en isolement. Ik realiseerde me wel dat ik door zelf mee te doen het terrein van de nuchtere observator had verlaten. Het leek me overigens moeilijk om zo'n onderzoek uit te voeren in de een of andere vorm van participerende observatie zonder de distantie op te geven.

Morele oordeelsvorming

Tijdens de volgende bijeenkomsten leerden de aspirant-trainers onder leiding van de filosoof drs. Gérard Cloin de vraagstukken van de wereld te relativeren op grond van de gang der historie. Cloin had voor de Verenigde Naties in Libanon gewerkt, en geleerd hoe moslims andere volken en ideologieën moreel plachten te beoordelen. We fietsten op humoristische wijze door de wereldgeschiedenis heen

en het werd duidelijk dat via het westerse rationalisme ook de Europese cultuur de donkerste tijden die werden beheerst door angst voor de toorn van God, te boven was gekomen. Het eindigde met een bespreking van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind.

Morele oordeelsvorming werd geleerd in de vorm van een tienstappenplan in een concrete casus. Daarin vroeg de deelnemer zich bij elke beslissing achtereenvolgens af: (1) voor welke beslissing sta ik hier? (2) op wie heeft mijn beslissing allemaal betrekking? (3) wie neemt de beslissing? (4) welke informatie heb ik nodig om deze beslissing te nemen? (5) welke argumenten pleiten vóór en tegen deze beslissing (6) welke van deze argumenten zijn afkomstig uit traditionele moraal, welke uit rationele moraal? (7) welke van deze argumenten hebben te maken met gevolgen, beginselen en cultuur? (8) ben ik bereid vanuit mijn zelfstandige geweten en de rechten van de mens te oordelen, los van religie en traditie? (9) tot welke conclusie kom ik? (10) hoe voel ik mij over deze keuze? Dit beslissings-systeem werd vervolgens toegepast op verschillende casussen.

Een voorbeeld. Fatima werkt op een advocatenkantoor. Zij is een gewaardeerde kracht, zowel bij collega's als bij cliënten. Ze zou graag haar eigen godsdienst beleven; ze leeft immers in een land waar vrijheid van religie heerst. Fatima wil een hoofddoek dragen (religieuze beslissing), maar dan doet de morele vraag zich voor of ze in dat geval wel bij dit kantoor moet blijven werken. Welnu: wie gaat dit allemaal aan (ouders, geloofsgenoten, cliënten, collega's enz.)? Wie neemt de beslissing? Niet m'n ouders of mijn vriendinnen, maar ikzelf. Welke informatie heb ik nodig om de beslissing te kunnen nemen? Ze kan juridisch advies vragen, de eeregelen van de advocatuur raadplegen of bij de imam te rade gaan. Bij de argumenten vóór en tegen zal ze stilstaan bij haar geloofsovertuiging en het risico te worden ontslagen. Wanneer zij tot een beslissing is gekomen, zal ze zich afvragen of deze door traditie of door moraliteit is ingegeven, en dan gaat het erom of ze echt rekening heeft gehouden met de belangen van anderen.

Er werden meer van dergelijke exercities gedaan en die leidden tot levendige discussies. In dit onderdeel kwam de interculturele aanpak van morele oordeelsvorming goed tot uiting. De cursisten leerden de vraag te beantwoorden of de overwegingen in concrete casussen afkomstig waren uit een traditionele of een rationele moraal. Waren zij bereid te oordelen vanuit hun zelfstandige geweten, los van religie en traditie? Dit sloot aan bij de dilemma's die jongeren met een dubbele culturele achtergrond ervaren. Hier kwam de eerdergenoemde theorie van de Amerikaan Kohlberg van pas: moreel is beslissen op grond van het ontwikkelde individuele geweten. In dit onderdeel van de opleiding werden moreel en religieus oordelen van elkaar onderscheiden. Dit kwam goed overeen met het onderscheid tussen het conventionele en het postconventionele stadium van morele ontwikkeling. De cursisten leerden rekening te houden met de rechten, belangen en wensen van anderen. Zij konden dat desgevraagd ook beargumenteren en aangeven wat de positieve en negatieve gevolgen van hun keuzes waren.

In een volgende les werd de kwestie van het verschil tussen religieus en moreel oordelen op scherp gesteld. Imam Van Bommel leerde hoe de islamitische aspirant-trainers zelfstandig met de Koran zouden kunnen omgaan. Hij haalde daartoe geloofsvoorstellingen en -gebruiken die op culturele tradities berusten uit

elkaar. Handelingen zoals het plegen van bloedwraak komen bijvoorbeeld helemaal niet voor in de Koran. Helaas moest men volgens Van Bommel wel vaststellen dat de aanhangers van de islam te weinig tegen deze excessen optreden. Verder hebben moslims het moeilijk met anders gelovigen, andersdenkenden (politiek) en anders geaarden (homoseksuelen). Er gaapt een kloof tussen het islamgeloof, waar liefde wordt gepredikt, en de werkelijkheid. Verhelderend was Van Bommels inzicht dat jongeren die op zoek zijn naar de 'ware islam' juist helemaal niet uit zijn op het vinden van een zelfstandig oordeel. Ze zoeken eerder een leidsman die zal staan voor de waarheid. De meeste imams laten zich ook altijd omringen door een schare volgelingen. Zulke aanhangers zijn nog niet losgekomen van Kohlbergs conventionele stadium. Dat is precies wat er bij radicalisering gebeurt. Wie de opleiding Diamant had doorlopen, moest dat wel kunnen.

Interculturele mediation

In de derde module, waar ik nauwelijks bij heb kunnen zijn, leerden deelnemers op een vredelievende wijze om te gaan met conflict, geweld en agressief optreden die voortkomen uit een verschil in opvoeding tussen moslimmilieus en 'autochtone' gezinnen. Zij deden dit op grond van een goed uitgewerkte methode die werd aangeboden door een ervaren, gecertificeerde mediator, Jan van Zwieten. Hierbij leerden de aspirant-trainers conflictstijlen te onderscheiden, hoe conflicten kunnen escaleren en getemperd kunnen worden, en hoe ze zelf conflicten kunnen hanteren en erbij bemiddelen. Esmā Salama behandelde als mededocent kanttekeningen bij de geldigheid van de escalatietrap (*Help! Conflicten* van Friedrich Glasl 1998) voor moslims. Zij ontwikkelde een model van (de-)escalatie van conflicten voor moslims bij wie eer, schuld en schaamte belangrijk zijn. Door eer wordt een conflict eerder onoplosbaar, en dan kan alleen bemiddeling door een gezaghebbend persoon een uitweg bieden.

De praktijkoefening

In het begin van 2012 was de intensieve training van de trainers voorbij. In de loop van de twee jaar onderricht waren er van de zeventien cursisten negen overgebleven. Enkelen hadden zich teruggetrokken omdat het te zwaar was of vanwege persoonlijke omstandigheden; anderen hebben de opleiding moeten verlaten omdat ze minder geschikt waren en er één politiek te radicaal was! Hun aantallen waren mooi over de vijf deelnemende gemeenten verdeeld. Nu was het moment aangebroken om het geleerde in de praktijk te brengen. Ze maakten met de cursusleiding een plan voor de aanpak die ze in hun gemeente zouden kiezen. Er zou een groep islamitische jongeren worden gerekruteerd die in de risicozone verkeerden wat betreft hun persoonlijke problemen en hun gedrag. Met die jongeren zou in een periode van enkele maanden worden gewerkt in de vorm van een groepstraining in combinatie met individuele coaching. Hierbij gebruikten de trainers eenzelfde maar sterk vereenvoudigde leergang zoals die zij zelf hadden door-gemaakt (inclusief het zevenstappenplan voor moreel besluiten nemen), gaven aangepast huiswerk op en leidden groepsopdrachten.

De eerste fase bestond eruit om bij wijze van kick-off de Diamant-training bij de instanties bekend te maken die zulke jongeren (tussen de 12 en 18 jaar) kenden.

De trainers gingen naar de Dienst Werk en Inkomen, naar de gemeente, naar scholen, naar instellingen voor jongerenwerk en deelden folders uit. Ze maakten gebruik van de netwerken die ze als jongerenwerkers reeds hadden. Ze zochten jongeren die zulke instellingen zeer veel hoofdbreken hadden gekost en het viel niet mee om hen te vinden. De trainers zeiden zelf dat het erg had geholpen dat zij intussen in de Diamant-aanpak waren gaan geloven. Bij de cursus zelf heb ik, op één bijeenkomst na, niet zelf aangezeten en er zou weinig te rapporteren zijn wanneer er ook niet een schriftelijke neerslag van de praktijkoefening bestond. De trainers maakten samen met de Diamant-leiding het genoemde coachingplan en legden dat schriftelijk vast. Ze zouden optreden voor de gehele groep jongeren en ook individuele begeleiding bieden. De cursus bestond uit deelnemen aan het groepsgebesprek en het maken van huiswerk thuis. Aan het einde van de opleiding maakten de trainers een portfolio van hun werk en daarbij gaven ze antwoord op een reeks vragen waarmee getoetst kon worden of ze het geleerde hadden verwerkt en in praktijk konden brengen. Verder werd een reflectiepaper van hen geëist waarin zij de vrije hand hadden om terug te kijken op hun totale ervaring van meer dan twee jaar Diamant-opleiding. Al deze schriftelijke producties heb ik doorgelezen. Omdat deze stukken mee zouden tellen voor het bereiken van hun eindresultaat, waren ze soms nogal algemeen en erg positief geschreven ('ja, ik bezit goede sociale vaardigheden'). Aan het einde van de training werd met iedereen op basis van de stukken een gesprek gevoerd en op grond van het geheel werd bepaald of aan hen het certificaat Diamant zou worden uitgereikt. Ze kregen het allemaal.

Er kwamen jongeren naar de training, maar het bleek in een aantal gevallen niet eenvoudig die vast te houden omdat ze eerst acute problemen van hun bestaan (bijvoorbeeld huisvesting, uitkeringsproblemen, moeilijkheden met school) moesten oplossen. Dat kostte veel tijd en individuele aandacht. Er werden huisbezoeken afgelegd en keukentafelgesprekken gevoerd. De individuele levensloop kwam het eerst aan de orde. Tijdens de discussie in de groep, waarbij de algemene migratie-ervaring als achtergrond diende, werden opmerkelijke succesjes geboekt. Een van de moeilijkheden die Marokkaanse jongeren moesten overwinnen bestond uit het begrijpen waarom hun vaders (die eigenlijk voor jongens identificatiefiguren zouden moeten zijn) in Nederland weinig aanzien genoten en zich uit het gezin terugtrokken om met andere oude mannen de dag te passeren. Een opdracht luidde om aan hun vader te vragen iets over zijn leven te vertellen. De vaders hadden al lang geleden (soms al veertig jaar terug) Marokko verlaten en uit hun verhalen werd duidelijk dat zij als jonge mannen opmerkelijk veel durf en doorzettingsvermogen aan de dag hadden gelegd om naar West-Europa te gaan. De cursisten vertelden het verhaal van vader of opa voor de klas en hierbij bleek hun verbazing: 'M'n opa bleek een sjeik, een burgemeester van een aantal dorpen geweest te zijn. Dat wist ik helemaal niet. Joh, ik was trots!' Dergelijke spreekbeurten droegen regelrecht bij tot het vestigen van een zelf geactualiseerde persoonlijkheid. Uit de schriftelijke verslagen maakte ik op dat de Marokkaanse achtergrond van de trainers zonder meer een voordeel opleverde. Zij hadden dezelfde opvoedingsproblemen meegemaakt, spraken dezelfde taal en kenden de worsteling met het geloof.

Voor de probleemstelling waarmee ik de Diamant-training benaderde, was het natuurlijk primair van belang hoe zij op radicalisering hadden gereageerd. Zoals te verwachten was, kwamen ze dat maar heel weinig tegen. Uit hun schriftelijke stukken maak ik op dat slechts één trainer in één geval een radicaliserende jongeman was tegengekomen. Hij kon het doorzien omdat hij zelf in zijn jeugd ook een fase had meegemaakt waarin hij open had gestaan voor de salafistische verleiding. De pupil vertoonde ook het begin van een psychiatrisch ziektebeeld en kon daarom naar de Riagg worden verwezen. Alle andere individuele problemen die volgens de Diamant-benadering uit identiteitsonzekerheid zouden kunnen voortkomen, kwamen wel degelijk voor. Het bleek soms moeilijk om opvliegendheid en agressie onder controle te krijgen, en in één geval moest een daad van diefstal ter plaatse worden gecorrigeerd. Overigens ben ik onder de indruk geraakt van de soepelheid waarmee de trainers hun groepen met lastige jongens en meisjes wisten te leiden.

Conclusie

Wat kan ik na deze kennismaking met gedeelten van de methode Diamant zeggen bij het voorkómen van terrorisme en radicalisering? Het oordeel van andere onderzoekers (Gielen 2009; Van Guldener & Potman 2012) over de planmatige opzet van de training van identiteitsontwikkeling was zonder meer positief en dat gold ook voor de fase van procesevaluatie. De indruk die ik tijdens verschillende sessies en in verschillende fasen heb gekregen, bevestigen deze conclusie. Ik voeg daar aan toe dat de opzet van het geheel in de drie fasen van analyse (plan, proces en resultaat) een consistente indruk maakt. Bovendien heb ik feitelijk vastgesteld dat er serieus en met plezier is gewerkt. De groep jongerenwerkers die deze tweejarige opleiding hebben doorlopen, zijn in staat om identiteitsproblemen van de jeugd van migranten te herkennen en te doorzien hoe deze zijn veroorzaakt. Uniek is de methode waarmee zij leren een moreel oordeel te vormen bij het nemen van belangrijke beslissingen in hun leven. Ze leren rekening te houden met de belangen van anderen en dat is pure winst. Het Marokkaanse karakter van de instelling en de identiteit van de meeste trainers bleken bovendien een groot voordeel.

Maar nu de vraag waar het om draait: is men in staat met deze aanpak werkelijk radicalisering te herkennen en terug te dringen? Ik heb geen effectevaluatie uitgevoerd zoals Feddes, Mann, De Zwart en Doosje in hun bijdrage aan deze aflevering van het *Tijdschrift voor Veiligheid*, en daarover kan ik geen uitspraak doen. De theorie over weerbaarheidstrainingen voorspelt nochtans weinig goeds. Maar radicalisering komt zo weinig voor dat de trainers daar meestal ook helemaal niet mee te maken zullen krijgen! De conclusie van deze beschrijving kan dan ook niet zijn dat Diamant een garantie tegen radicalisering en terrorisme kan bieden. Bij SIPI kan men leren hoe persoonlijke problemen die voortkomen uit identiteitsconflicten zinvol kunnen worden aangepakt. Daar kan men in heel Nederland van leren en ook in het buitenland.

Ten slotte nog dit. Natuurlijk zullen mensen die een evenwicht hebben gevonden in hun culturele oriëntatie in het algemeen gelukkiger zijn en in de maatschappij minder risico's opleveren. Maar personen die (dreigen te) radicaliseren, zou men met een meer toegespitst programma beter kunnen helpen. Misschien is het wel het beste om per persoon een individueel programma van deradicalisering te ontwerpen, waarbij gebruik wordt gemaakt van het gehele instrumentarium dat tot nu toe voor dit doel is bedacht. Het moet dan wel gaan om personen die als risicogevallen zijn geïdentificeerd. Dat zal meestal via een andere weg gaan dan via signalering bij projecten zoals Diamant.

Literatuur

- Bouadi, O. e.a. (1991) *De vele gezichten van Marokkaans Nederland*. Amsterdam: Mets & Schildt.
- Bovenkerk, F. (1992) *Hedendaags kwaad. Criminologische opstellen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Gielen, A.J. (2009) *Een kwestie van identiteit*. Almere: AG Advies.
- Guldener, V. van & H. Potman (2012) *Vijf jaar lokale projecten polarisatie en radicalisering. Resultaatsinventarisatie*. Arnhem: KplusV Organisatieadvies.
- Lub, V., N. de Groot & J. Schaafsma (2011) *Polarisatie en radicalisering. De onderbouwing van sociale interventies getoetst*. Utrecht: Movisie.
- Rabasa, A. et al. (2010) *Deradicalizing Islamist Extremists*. Santa Monica: Rand.
- Ruiter, C. de & K. van Oorsouw (2008) Gewetensvorming, jeugdcriminaliteit en etniciteit. Een onderzoekssynthese. In: D. Brons e.a. (red.), *Het kennisfundament t.b.v. de aanpak van criminele Marokkaanse jongeren*. Den Haag: WODC/Ministerie van Justitie, 135-160.
- Verkuyten, M. (1999) *Etnische identiteit. Theoretische en empirische benaderingen*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Wolf, A. de & B. Doosje (2010) *Aanpak van radicalisme. Een psychologische analyse*. Amsterdam: SWP Uitgeverij.

Duale identiteit in een multiculturele samenleving: een longitudinale kwalitatieve effectmeting van de weerbaarheidstraining Diamant*

Allard R. Feddes, Liesbeth Mann, Nathalie de Zwart & Bertjan Doosje

In dit artikel wordt een longitudinaal kwalitatief onderzoek naar het effect van de weerbaarheidstraining Diamant beschreven. De training richt zich op jongeren met een duale identiteit en kan worden gezien als een middel om het ontwikkelen van crimineel gedrag en radicalisering tegen te gaan. Er werden 44 interviews afgenomen en gecodeerd voorafgaand aan, halverwege, direct na afloop en drie maanden na afloop van de training. De resultaten laten zien dat de training Diamant leidt tot een toename in zelfvertrouwen, en sociaal isolement tegengaat. Daarbij geven deelnemers aan beter met conflicten om te gaan en gevoelens van relatieve deprivatie nemen af.

1 Introductie

In dit artikel wordt een longitudinale effectstudie beschreven van de training Diamant. Deze training is ontwikkeld door de Stichting voor Interculturele Participatie en Integratie (SIPI 2010). De training is met name gericht op jonge moslims die geen werk of opleiding hebben en zich oneerlijk behandeld (relatief gedepriveerd) voelen, een laag zelfvertrouwen hebben en het risico lopen in een sociaal isolement te raken. Zoals is benadrukt door verschillende auteurs (bijv. Buijs, Demant & Hamdy 2006; De Wolf & Doosje 2010; King & Taylor 2011; Moghaddam 2005; Weine et al. 2009) worstelen veel islamitische jongeren (maar ook autochtone jongeren, zie bijv. Van San, Sieckelink & De Winter 2010) in westerse landen met hun (duale) identiteit en het onbegrip daarvoor uit hun omgeving. Bij sommige jongeren kan dit leiden tot radicalisering. Gecertificeerde trainers werken in kleine groepen van tien tot vijftien personen met de adolescenten aan hun weerbaarheid en hun rol in de maatschappij. De Diamant-training

* Graag willen we Corine van Middelkoop en Maartje Eigeman van FORUM en Laurens van der Varst van het COT bedanken voor hun hulp bij het afnemen van de interviews. We bedanken Jasper Neerdaels (Universiteit van Amsterdam) voor zijn hulp bij het coderen van de interviews. Verder bedanken we Esma Salama, Wilma Aarts en de trainers – Anissa Amraoui, Aziza Salama en Jacin el Bazghouti – voor hun ondersteuning bij dit onderzoek. Ten slotte bedanken we de deelnemers voor hun medewerking. Dit onderzoek werd mogelijk gemaakt door een beurs van de Europese Unie aan de Universiteit van Amsterdam, FORUM (onder andere) en SIPI voor hun bijdrage aan het Europese FP7-project SAFIRE (Project Reference: 241744). Correspondentie aangaande dit artikel kan gericht worden aan Allard R. Feddes, Universiteit van Amsterdam, afdeling Sociale Psychologie, Weesperplein 4, 1018 XA Amsterdam (e-mail: a.r.feddes@uva.nl).

is geëvalueerd als onderdeel van het FP7-project SAFIRE: Scientific Approach to Finding Indicators of and REsponses to Radicalisation (wetenschappelijke benadering met als doel het vinden van indicatoren van en reacties op radicalisering). Meer informatie over de resultaten van het SAFIRE-project is onder meer te vinden in Marret, Feddes, Mann, Doosje en Griffioen-Young (2013). De Diamant-training is onderzocht in dit kader, omdat het kan worden gezien als een training die gewelddadige radicalisering kan *voorkomen*. Met andere woorden, het kan worden gezien als een *preventiemaatregel* tegen radicalisering (zie ook Bovenkerk in dit nummer van het *Tijdschrift voor Veiligheid*).

Evaluatieonderzoek naar interventies en trainingen die erop gericht zijn om de weerbaarheid bij kwetsbare jongeren te vergroten, is vanwege praktische redenen zeldzaam of voldoet vaak niet aan de wetenschappelijke normen (De Wolf & Doosje 2010; Lub 2013; Wijn 2012). Voor het (verder) ontwikkelen van interventies en trainingen is het echter van cruciaal belang om een helder beeld te krijgen van wat werkt en wat niet werkt (zie ook Vermeulen & Bovenkerk 2012). In dit artikel worden interviewdata van twaalf jongeren gepresenteerd die deelnamen aan de Diamant-training. Deze deelnemers werden geïnterviewd voorafgaande aan de training, halverwege de training, direct na afloop en drie maanden na afloop van de training (follow-up meting). In totaal zijn er 44 interviews afgenomen. In de volgende paragraaf geven we eerst een meer gedetailleerde beschrijving van de achtergrond van de Diamant-training en de doelgroep. Vervolgens bespreken we het programma zelf. Het huidige onderzoek richt zich op de volgende vragen: (1) Heeft deze training daadwerkelijk een positief effect op het zelfvertrouwen bij de jongeren? (2) Neemt de mate van sociaal isolement af? (3) Kunnen de deelnemers beter omgaan met discriminatie na afloop van de training?

1.1 Achtergrond van de training Diamant

SIPI is een organisatie die een reeks programma's en trainingen aanbiedt ter bevordering van de inburgering van migranten. Daarmee wil deze organisatie bijdragen aan een multi-etnische samenleving waar eenieder bewust is van zijn eigen identiteit en zich veilig kan ontwikkelen (SIPI 2010). De ontwikkeling van Diamant is gebaseerd op de observatie dat veel jonge moslims in Nederland zich gediscrimineerd voelen op basis van hun etniciteit of religie. Onderzoek in Nederland (bijv. Maliepaard & Phalet 2012; Verkuyten & Yildiz 2007; 2009) en in het buitenland (o.a. Moghaddam 2005; King & Taylor 2011, Weine et al. 2009) benadrukt de mogelijke kwetsbaarheid van deze jongeren met een duale identiteit.

In lijn met de sociale identiteitstheorie (Tajfel & Turner 1986) kan worden gesteld dat mensen hun eigenwaarde voor een belangrijk deel ontleen aan de sociale groep(en) waarvan ze lid zijn. Daardoor kan worden aangenomen dat mensen de voorkeur hebben voor een situatie waarin hun sociale groep gewaardeerd wordt. Een bron van conflicten in Nederland, maar ook in andere Europese landen, is echter het beeld van de moslim als negatieve ander (Meret & Betz 2009; Poynting & Mason 2007; Van der Valk 2013; Verkuyten & Yildiz 2007; 2009). De jongeren op wie Diamant zich richt, zijn voornamelijk jongeren met een islamitische achtergrond. De negatieve evaluatie van hun groep kan naar verwachting leiden tot negatieve emoties zoals boosheid en frustratie. Inderdaad blijkt uit voorgaand

onderzoek onder islamitische jongeren dat zij zich als gevolg van deze negatieve evaluatie minder identificeren met de Nederlandse maatschappij en meer met hun eigen groep (Verkuyten & Yildiz 2009). Bij jongeren waar Diamant zich op richt, gaat dit een stap verder. Deze jongeren dreigen geïsoleerd te raken en kunnen daardoor kwetsbaar worden en mogelijk crimineel gedrag gaan ontwikkelen. Dit wil natuurlijk niet zeggen dat alle jongeren met een duale identiteit het gevaar lopen crimineel gedrag te ontwikkelen. Echter, een klein gedeelte van een grote groep die zich oneerlijk behandeld voelt kan worden aangetrokken door het criminele circuit of radicaliseren (zie ook Buijs e.a. 2006; De Wolf & Doosje 2010; King & Taylor 2011; Moghaddam 2005; Weine et al. 2009). Onderzoek heeft aangetoond dat jongeren bij wie sprake is van een zekere mate van sociaal isolement, een grotere kans hebben op het ontwikkelen van verschillende vormen van delinquent gedrag (Miner & Munns 2005). Zonder baan of opleiding zijn deze jongeren minder verbonden met de maatschappij, wat zou kunnen leiden tot sociaal isolement en mogelijk tot delinquentie.

Het gevoel dat mensen hebben als ze zich minder goed behandeld voelen dan anderen, wordt ook wel *relatieve deprivatie* genoemd (Crosby 1976; Grant & Brown 1995). In voorgaand onderzoek onder jongeren met een islamitische achtergrond in Nederland is aangetoond dat relatieve deprivatie onder meer samenhangt met gevoelens van persoonlijke onzekerheid (Van den Bos, Loseman & Doosje 2009; Doosje, Loseman & Van den Bos 2013; Doosje, Van den Bos, Loseman, Feddes & Mann 2012). Zo blijkt uit een onderzoek in de gemeente Amsterdam dat één op de vier islamitische jongeren zich niet welkom voelt in het uitgaansleven van Amsterdam (Geldorp & Van Meerwaarden 2003). Pels, De Gruijter en Lahri concluderen dat 'jonge vrouwen – overwegend van Marokkaanse afkomst – die zich bedekter kleden en meer gericht zijn op het praktiseren [van de islam], het leven als moslima in Nederland als een relatief zware opgave ervaren' (2008, 17).

1.2 Beschrijving van de training Diamant

De Diamant-training is onderzocht omdat ze kan worden gezien als een training die (a) het zelfvertrouwen bij jongeren kan vergroten, (b) sociaal isolement kan tegengaan, en (c) jongeren kan leren om met discriminatie en gevoelens van relatieve deprivatie om te gaan. Met andere woorden, het is een *preventietraining*, in die zin dat de training gericht is op preventie van potentieel delinquent gedrag en radicalisering richting het gebruik van geweld om bepaalde idealen te bewerkstelligen.

De doelgroep van Diamant bestaat uit adolescenten en jongvolwassenen die tot een kwetsbare groep behoren. Deze mensen hebben vaak geen opleiding en geen werk, en soms bestaat er een risico dat ze het contact met de samenleving verliezen. De training bestaat uit drie modules die over een periode van drie maanden worden uitgevoerd. De eerste doelstelling van Diamant is het trainen van de jongeren in belangrijke sociale en professionele vaardigheden, waardoor zij een baan, stage of een opleiding kunnen vinden. Gedurende de eerste module, 'Turning point', wordt deelnemers gevraagd om zichzelf en hun achtergrond te beschrijven en na te denken over de dingen die zij in het leven willen. Jongeren gaan hierover

in discussie met de trainers, die eveneens een duale identiteit hebben. Deelnemers wordt bijvoorbeeld gevraagd om een tijdslijn te tekenen waarin ze hoogtepunten en dieptepunten in hun leven weergeven. Deze worden vervolgens besproken in de groep en met de trainers. Daarnaast worden de deelnemers ook getraind in praktische zaken, zoals het regelen van de financiën en het aanmelden voor stage, werk of opleiding. Samenvattend: verwacht wordt dat het versterken van de sociale en professionele competenties in combinatie met het versterken van de eigen identiteit leidt tot een hoger zelfvertrouwen bij de deelnemers. Daarbij is tevens de verwachting dat het vinden van een opleiding, stage of werk sociaal isolement tegengaat.

De tweede doelstelling van de Diamant-training is om deelnemers te leren hoe ze hun eigen handelen en andermans handelen kunnen relativiseren en met conflicten kunnen omgaan. In de tweede module, 'Morele oordeelsvorming', leren de jongeren meer over hun eigen denkwijze en de denkwijze van anderen. Hierbij spelen empathie tegenover anderen en het kunnen innemen van het perspectief van anderen een belangrijke rol. Zo stellen Gibbs, Potter, Barriga en Liau (1996) dat programma's die zich richten op empathie en eerlijkheid de basis vormen voor moreel onderwijs, dat kan resulteren in meer hulpgedrag en dat agressief gedrag tegen kan gaan. In lijn hiermee wordt in de derde module, 'Conflicthantering'¹, deelnemers geleerd hoe ze om kunnen gaan met negatieve emoties en oneerlijke behandeling zoals discriminatie. De verwachting is dat de eigenwaarde en het zelfvertrouwen van deelnemers door deze module toenemen. Door deelnemers tevens meer inzicht te geven in de beweegredenen van anderen (bijv.: waarom weigert de portier jou aan de deur van de discotheek?) en hen te leren hierop adequaat te reageren kunnen zij naar verwachting beter met conflicten omgaan en zullen gevoelens van relatieve deprivatie verminderen.

1.3 Verwachtingen

Aan de hand van de inhoud en de theoretische onderbouwing van de training zijn er voorafgaande aan de training verwachtingen van het effect opgesteld. Deze zijn uitgeschreven in de volgende hypothesen, die we zullen toetsen aan de hand van de kwalitatieve interviewdata: na afloop van de training wordt verwacht dat de sociale en professionele vaardigheden van de deelnemers verbeterd zullen zijn, wat zal samenhangen met een hoge mate van zelfvertrouwen; ook wordt verwacht dat een toename van inzicht in hun duale identiteit bij de deelnemers zal leiden tot meer zelfvertrouwen; daarnaast wordt verwacht dat de mate van sociaal isolement van de jongeren verminderd is door het vinden van een baan, stage of opleiding; ten slotte wordt verwacht dat meer inzicht in de beweegredenen van anderen en de vaardigheid om met conflicten om te gaan zullen leiden tot een vermindering in ervaren relatieve deprivatie.

1 In het artikel van Bovenkerk wordt deze module 'interculturele mediation' genoemd.

2 Methode

2.1 Deelnemers

In totaal begonnen twaalf deelnemers aan de training, die in de periode november 2011 tot juni 2012 aan deze studie hebben meegewerkt. Deze jongeren waren 17 tot 23 jaar oud, met een gemiddelde leeftijd van 19 jaar. Er waren acht mannelijke deelnemers en vier vrouwelijke deelnemers. Alle deelnemers hadden een Marokkaanse achtergrond. Vijf deelnemers zijn in Marokko geboren (eerstegeneratiemigranten). Alle jongeren gaven aan dat hun beide ouders in Marokko geboren waren; de resterende zeven deelnemers waren dus tweedegeneratiemigranten. Alle deelnemers gaven aan moslim te zijn.

De deelnemers waren door maatschappelijk werkers en overheidsinstanties zoals de Dienst Werk en Inkomen naar Diamant verwezen. Deelname aan Diamant was echter op vrijwillige basis. In een intakegesprek met een trainer van Diamant werd onder andere de motivatie om deel te nemen bepaald. Voorafgaand aan de studie werden de deelnemers geïnformeerd over de doelen van het onderzoek en de onderzoeksmethode, en ondertekenden zij een deelnemersformulier. Wanneer de deelnemers minderjarig waren, werd het formulier getekend door de ouders. Alle jongeren ontvingen na afloop als dank een bioscoopbon of een pennenset.

2.2 Ontwerp en procedure

De effectiviteit van de Diamant-training is beoordeeld door middel van een longitudinaal design met vier tijdstippen. De voormeting (of nulmeting) vond vlak voor aanvang van de training plaats, op tijdstip 1 (T1). Vervolgens werd er na de eerste module een tussenmeting op tijdstip 2 (T2) uitgevoerd. Na afronding van de tweede en derde module en de afsluitende praktijkopdracht werd op tijdstip 3 (T3) de nameting afgenomen. Het onderzoek werd afgesloten met een follow-up meting op tijdstip 4 (T4), drie maanden nadat de training was afgelopen. Tussen T1 en T4 zat een periode van zes maanden.

Er werd op deze meetmomenten gebruikgemaakt van semigestructureerde interviews. Deze duurden ongeveer 15 tot 45 minuten en werden afgenomen door getrainde onderzoeksmedewerkers van de Universiteit van Amsterdam en FORUM, het Instituut voor Multiculturele Vraagstukken (www.forum.nl).

De interviews bestonden uit specifieke trainingsgerelateerde vragen over zeven algemene hoofdthema's. Voor het beantwoorden van de hypothesen in deze studie zijn de volgende thema's van belang:

1. *Verbondenheid met de maatschappij versus sociaal isolement* is gemeten door te vragen naar sociale activiteiten, opleiding en werk/stage. Deze variabele gaat in op de mate waarin een individu zich verbonden voelt met de Nederlandse maatschappij.
2. *Relatieve Deprivatie*. De waarneming dat de eigen groep minder goed behandeld wordt dan andere groepen.
3. *Zelfvertrouwen*. Deze variabele omvat vragen over sociale competenties en professionele vaardigheden, en vragen gerelateerd aan de eigen identiteit (d.w.z. wat de deelnemer geleerd heeft in de module 'Turning point'). Daarbij

werd tijdens de nameting en follow-up meting aan deelnemers gevraagd om zichzelf te omschrijven.

In bijlage 1 is ter illustratie het interviewschema van de voormeting weergegeven. Tijdens de voormeting (T1) voorafgaand aan de training werden aan de deelnemers onder andere vragen gesteld over hun trainingsdoelen. Op dit moment werd er ook naar de hiervoor beschreven hoofdthema's gevraagd. Tijdens de tussenmeting (T2: na afloop van de eerste module, 'Turning point') werd deelnemers vrijwel hetzelfde gevraagd, met toevoeging van de factoren die in deze module behandeld werden. Tijdens de nameting (T3: na afronding van module twee, 'Morele oordeelsvorming' en module drie, 'Conflicthantering') werd met name ingegaan op de vraag hoe de jongeren met moeilijke beslissingen en conflicten omgaan. Daarnaast werd de deelnemers gevraagd aan te geven hoe ze de training hadden ervaren en welke modules zij het meest nuttig hadden gevonden. Uiteindelijk werden de deelnemers tijdens de follow-up meting (T4) over al het vorenstaande geïnterviewd, en werd de jongeren gevraagd in welke mate ze nog contact hebben met hun mededeelnemers, trainers en begeleiders van SIPI.

2.3 Codering

Voor de codering en analyse van de interviews werd een inhoudsanalyse verricht (Bauer & Gaskell 2000). Hiertoe werden de interviews uitgeschreven en geanalyseerd met behulp van coderingsschema's. Met deze schema's konden de resultaten gestructureerd worden aan de hand van verschillende thema's (bijv.: mate van relatieve deprivatie). Twee onderzoekers codeerden eerst een interview samen. Waar nodig werd het coderingsschema aangepast door categorieën toe te voegen of weg te laten. Na dit proces codeerden de interviewers onafhankelijk van elkaar een tweede interview. Verschillen werden wederom besproken tot overeenstemming werd bereikt. Dit proces werd herhaald voor de resterende interviews tot volledige overeenstemming werd bereikt. Deze procedure werd voor elk meetmoment uitgevoerd.

3 Resultaten

De resultaten van de codering zijn weergegeven in de tabellen 1 tot en met 4. Omdat er een klein aantal deelnemers per meetpunt is, is besloten de resultaten grafisch weer te geven. Het noemen van percentages zou een vertekend beeld kunnen geven, en een grafische weergave vergemakkelijkt de vergelijking tussen meetpunten. De resultaten worden besproken aan de hand van de drie centrale variabelen: zelfvertrouwen, sociaal isolement en relatieve deprivatie.

3.1 Zelfvertrouwen

Tijdens de voormeting is de variabele zelfvertrouwen niet gecodeerd. Echter, uit de interviews blijkt dat sommige jongeren zich voorafgaande aan de training onzeker voelden in hun gedrag of ten opzichte van hun geloof. Dit blijkt uit het volgende excerpt van een mannelijke deelnemer:

‘Ik ben geen goede moslim. Als ik naar mezelf kijk, ik ga niet naar de moskee, ook al zou ik moeten. Ik drink alcohol, ook al mag dat niet. Ik rook, en ook dat mag niet. Begrijp je? Ik doe niet alles volgens de regels (...) dat is slecht. Ik schaam me en hoop dat God me vergeeft.’

Zowel tijdens de directe nameting als tijdens de follow-up meting gaf driekwart van de deelnemers aan een hoge mate van zelfvertrouwen te hebben (zie tabellen 3 en 4). Een analyse van de interviews wijst erop dat een toename van zelfvertrouwen en doelgerichtheid bij deelnemers het gevolg was van de Diamant-training. De volgende passage van een mannelijke deelnemer illustreert dit:

‘Het was goed om de training te volgen. Ik zag mezelf als een probleemjongere. Ik had een erg kort lontje. Je leert om stappen te maken, om vooruitgang te boeken. Ik ben met name gemotiveerd geraakt om dingen te bereiken, iets te doen met mijn leven. Het heeft me doorzettingsvermogen gegeven.’

Ook de volgende passage van een vrouwelijke deelnemer na de module ‘Turning point’ (de tussenmeting) illustreert dit:

‘Ik heb meer zelfvertrouwen. Ik heb minder twijfels over mezelf. Ik denk niet dat iedereen hetzelfde is en ik zie dingen anders. Vóór de [Diamant-training] dacht ik altijd dat mensen me niet zouden aannemen vanwege mijn hoofdoek. Maar nu zie ik het anders. Vaak hebben ze gewoon geen stageplek. Ik ga nu weer naar winkels om een stageplek te zoeken.’

Ten slotte een passage van een mannelijke deelnemer, die illustreert dat de jongeren leren om naar zichzelf te kijken. Hieruit blijkt dat jongeren leren na te denken over de consequenties van hun eigen gedrag en met meer zelfvertrouwen om kunnen gaan met sociale situaties:

‘Het laat je naar jezelf kijken, wie je bent. De manier waarop je denkt. Je hoort hoe verschillende mensen [in de groep] denken. De manier van praten. Het is anders. Je realiseert [de trainer] heeft een punt. Als je zo reageert, als je zo praat, je maakt een betere indruk dan hoe ik het zou doen.’

3.2 Sociaal isolement

Om veranderingen in de mate van sociaal isolement na te gaan wordt eerst een vergelijking gemaakt tussen het hebben van een opleiding en/of baan of stageplek tijdens de voormeting en tijdens de follow-up meting zes maanden later (drie maanden na afloop van de training). Zoals blijkt uit tabellen 1 en 4 neemt het aantal mensen met een opleiding, een baan of een stageplek toe. De resultaten zijn per deelnemer weergegeven in tabel 5. Uit deze resultaten blijkt dat elf van de twaalf deelnemers na afloop van de training een opleiding volgden of een baan of stageplek hadden. De twaalfde deelnemer was ten tijde van de follow-up meting al wel ingeschreven bij een opleiding en zou na de zomervakantie beginnen. Deze

resultaten zijn in lijn met de verwachting dat de Diamant-training sociaal isolement tegengaat.

Een andere indicator is het onderhouden van contact met de andere deelnemers en de trainers. Driekwart van de deelnemers gaf tijdens de follow-up meting aan nog steeds contact te hebben met andere deelnemers. Alle deelnemers gaven aan nog steeds contact te hebben met de trainers. Ook deze resultaten ondersteunen de verwachting dat de training sociaal isolement tegengaat. Dit wordt geïllustreerd aan de hand van het volgende excerpt uit een interview dat is gehouden tijdens de follow-up meting met een mannelijke deelnemer:

‘Jazeker, ik heb nog steeds contact met [naam trainer]. Ze komt hier [bij de respondent thuis] nog regelmatig om thee te drinken. Ze praat met mijn ouders, leuke gesprekken. Ook met mij. Hoe gaat het met je? Hoe gaat het op school? Hoe gaat het met je stage? Dit motiveert me nog meer. Ja, heel vriendelijk is ze. Nooit humeurig, altijd een glimlach. Ik kan goed omgaan met hen.’

Een bijkomend opvallend resultaat is dat de thuissituatie bij een aantal deelnemers in de loop van de tijd verbeterde. Vergeleken met de voormeting, waarbij de helft aangaf een slechte thuissituatie te hebben, gaf tijdens de follow-up meting een kwart aan een slechte thuissituatie te hebben.

3.3 *Relatieve deprivatie*

Het is opvallend dat de meerderheid van de deelnemers aangaf zich relatief gedeprimeerd te voelen tijdens de voormeting (zie tabel 1). Tijdens het praten over deze situaties toonden de deelnemers zich geëmotioneerd. Zoals weergegeven in tabel 1 liet een meerderheid van de deelnemers een negatieve reactie zien op situaties van ervaren relatieve deprivatie en gaf men aan zich oneerlijk behandeld, vernederd of gediscrimineerd te voelen door autochtonen of in de media. Dit wordt geïllustreerd door de volgende passage uit een interview met een mannelijke deelnemer tijdens de voormeting:

‘Als ik over de straat loop en ik zie Nederlanders lopen, geen Marokkanen, en ze lachen me uit, omdat ik een Marokkaan ben, dan hebben ze een probleem. Ik praat er niet over: Ik sla er gelijk op. Je moet niet om me lachen, omdat ik een Marokkaan ben. Wat de regering zegt, wat de kranten zeggen [...] het zijn allemaal volgers. Ik haat volgers.’

Ook blijkt dat de meerderheid van de deelnemers negatief reageerde op situaties waarin ze oneerlijk behandeld worden of discriminatie ervaren. De volgende passage (uit de voormeting) van een vrouwelijke deelnemer geeft aan dat zij gevoelens van relatieve deprivatie ervoer na afgewezen te zijn voor een stageplek:

‘Toen ik een stageplek zocht kon ik niks vinden. Mensen zeiden: “Sorry, we nemen geen mensen met een hoofddoek” (...) Dit was erg moeilijk voor mij en toen ben ik gestopt met school. Ik ben gewoon weggegaan.’

Ten slotte bleek uit de resultaten van de tussenmeting en de nameting (zie respectievelijk tabel 2 en tabel 3) dat het aantal deelnemers dat relatieve deprivatie ervoer verminderd was vergeleken met de voormeting (zie tabel 1). Tijdens de follow-up meting (zie tabel 4) was er een toename waar te nemen ten opzichte van de nameting, maar dit aantal was nog steeds lager vergeleken met de voormeting. In lijn met de afname van gevoelens van relatieve deprivatie bleek dat het aantal deelnemers dat aangeeft goed met conflicten om te kunnen gaan tijdens de nameting was gestegen vergeleken met de voormeting (zie tabel 3). Dit wordt geïllustreerd door een uitspraak uit een interview tijdens de directe nameting met een mannelijke deelnemer:

‘Ik vond Conflicthantering het belangrijkste voor mij. Zo nu en dan heb ik problemen. Dus is het belangrijk voor mij hoe ik daarmee om kan gaan. Ze leren je om niet te snel te reageren.’

4 Discussie

Samengenomen laten de eerste resultaten van deze evaluatiestudie van de Diamant-training zien dat deze positieve effecten heeft op het zelfvertrouwen en doelgerichtheid bij de jongeren. Ook blijkt de training sociaal isolement tegen te gaan, afgaande op het aantal deelnemers dat aangeeft werk of een stage te hebben gevonden. Ten slotte blijkt de Diamant-training gevoelens van relatieve deprivatie weg te nemen. Daarnaast was er een toename in het aantal deelnemers dat aangaf goed met conflicten om te kunnen gaan na de training. Gebaseerd op deze resultaten kan dus gesteld worden dat de Diamant-training effectief is met het oog op de in deze studie geteste doelstellingen.

Zoals aangegeven in de introductie, bevat Diamant onderdelen die vaak naar voren komen bij eerstelijnsprogramma's, zoals het werken aan zelfvertrouwen en conflicthantering. Uit de resultaten van de interviews blijkt dat een belangrijk aanvullend onderdeel de focus op een duale identiteit is. De adolescentie is een tijd waarbij de identiteit centraal staat (Wie ben ik? Waar hoor ik bij? Wat is goed? Wat is slecht?). Van San e.a. (2010, 91) spreken van 'de jaren dat de "wereld" meer indruk maakt op de jongere dan voorheen'. Uit gesprekken bleek dat de jongeren het fijn vonden om in de groep hun ervaringen met bijvoorbeeld discriminatie op basis van afkomst te kunnen delen. Daarbij blijkt dat veel van de deelnemers nog nooit expliciet hadden nagedacht over wat het betekent om een duale identiteit te hebben.

Een belangrijk hieraan gerelateerd aspect, dat niet zozeer uit de resultaten naar voren kwam, betreft de intensieve coaching door de trainers. Uit de gesprekken bleek dat deelnemers de steun buiten de trainingsuren om zeer waardeerden. De trainers werden door alle jongeren dan ook positief beoordeeld (zie bijv. tabel 2). Zoals de trainers zelf aangaven, waren ze 24 uur per dag bereikbaar, zeven dagen per week. Contact tussen de deelnemers en de trainers buiten de training verliep veelal via sociale media (bijv. WhatsApp). Het feit dat de trainers in de buurt van de deelnemers woonden, hielp ook. Uit gesprekken met zowel de trainers als de

deelnemers bleek dat trainers de deelnemers op straat tegenkwamen en dan konden bijpraten. Ook onderhielden de trainers contact met de ouders en met stageinstellingen, scholen en officiële instanties. Tevens vonden er thuisbezoeken plaats, waarbij trainers bij een kopje thee de voortgang van de jongeren bespraken. Dit alles gebeurde in overleg met de jongeren. Deze aanpak is in lijn met een recente studie naar radicalisering door Van San e.a. (2010). Deze onderzoekers concluderen dat er een belangrijke rol is weggelegd voor ouders en scholen in het begeleiden van jongeren bij hun zoektocht naar een duidelijk doel, identiteit en ideologie. Scholen en ouders blijken echter vaak niet te weten hoe ze het beste om kunnen gaan met fanatieke opvattingen (zie ook Orlenius 2008). Een samenwerking tussen de verschillende betrokkenen in de sociale omgeving van jongeren lijkt dus cruciaal voor succesvolle preventie (zie ook Weine et al. 2009).

Een belangrijk bijkomend aspect, dat niet zozeer uit de resultaten naar voren kwam, is het leggen van de verantwoordelijkheid bij de jongeren zelf. In Diamant werd hieraan mede voldaan door de deelnemers een praktijkopdracht te geven. Deelnemers werd bijvoorbeeld gevraagd andere jongeren in hun buurt te interviewen of gesprekken te houden met raadsleden van de gemeente over wat er verbeterd zou kunnen worden in de buurt. Dat deze aanpak succesvol kan zijn, blijkt ook uit het feit dat na deze groep een tweede groep werd getraind. Een aantal deelnemers uit deze tweede groep kwam bij Diamant via de deelnemers van de in de huidige studie onderzochte groep. Het sociale netwerk van de deelnemers blijkt dus van grote waarde om ook andere jongeren te bereiken die mogelijk sociaal geïsoleerd zijn.

Een opvallend resultaat dat naar voren komt uit de interviews, is dat tijdens de follow-up meting minder deelnemers sterk gemotiveerd waren vergeleken met de tussen- en nameting. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de deelnemers na afloop van de training in toenemende mate door de trainers 'vrij' werden gelaten. Uit gesprekken met de trainers bleek dat dit met opzet gedaan werd om de verantwoordelijkheid bij de jongeren zelf te leggen. Het kan dus zijn dat jongeren het toch moeilijk hadden op school of met hun opleiding, of tegenslagen ervoeren na afloop van de training. Dit bleek ook uit gesprekken met de jongeren. Enkele jongeren gaven aan dat ze zich (nog?) niet thuis voelden op de school waar ze met hulp van de trainers ingeschreven waren. Een punt van aandacht voor de trainers zou dus kunnen zijn om dit nog beter met de jongeren af te stemmen en te blijven monitoren.

Uit deze studie bleek eveneens dat het een belangrijk onderdeel voor een succesvolle interventie maar ook evaluatie is om het vertrouwen van de deelnemers te winnen. Met betrekking tot Diamant kan worden gezegd dat het gedeelde groeps-lidmaatschap met de trainers – die zelf ook van Marokkaanse afkomst en moslim waren – een belangrijk ingrediënt van de training was. Uit gesprekken met de trainers zelf bleek dit ook. Trainers gaven bijvoorbeeld aan dat ze zo nu en dan terugvielen op het Arabisch als er een conflict was tussen hen en de deelnemers. Zoals een trainer het uitdrukte: 'Dan ging het praten toch net even iets makkelijker.' Het feit dat trainers hun mobiele nummer aan de jongeren gaven en bereikbaar waren via sociale media, werd gewaardeerd door de deelnemers.

Het winnen van het vertrouwen was ook een belangrijk punt voor de onderzoekers. Met name in het begin van het onderzoek leek er een gevoel van wantrouwen te bestaan bij enkele deelnemers. Het eerste interview tijdens de voormeting verliep daarom soms moeizaam. Ook hier hielp de goede begeleiding van de trainers mee om het onderzoek in goede banen te leiden en om het vertrouwen van de deelnemers te winnen. Dit blijkt tevens uit de cijfers van deelname aan de interviews. Elf van de twaalf deelnemers namen drie maanden na afloop van de studie deel aan de follow-up meting. Dit op zichzelf is een teken dat het contact met de jongeren goed verliep, zowel tijdens de training als na afloop.

Een bijkomend aspect, dat niet naar voren kwam tijdens de presentatie van de resultaten, is dat de jongeren zich op alle meetpunten zeer optimistisch toonden over de toekomst (zie de tabellen 1 tot en met 4). Dit is een belangrijk gegeven, omdat voorgaand onderzoek heeft uitgewezen dat positieve verwachtingen over de persoonlijke toekomst de kans op delinquentie vermindert (Skorikov & Vondracek 2007).

4.1 Beperkingen van de studie en toekomstig onderzoek

Een beperking van het huidige onderzoek betreft het geringe aantal deelnemers. Het relatief kleine aantal van twaalf deelnemers noopt tot voorzichtigheid met het trekken van conclusies op basis van de data. Zoals ook benadrukt door Lub (2013) en Wijn (2012) zijn effectstudies schaars door praktische belemmeringen. Een andere beperking van het onderzoek is dat het niet mogelijk was om een controlegroep op te nemen. Ook dit noopt tot voorzichtigheid met het trekken van conclusies. Hier moet tevens benadrukt worden dat het bij veldonderzoek vaak niet mogelijk is om een volledig experimenteel design toe te passen met een experimentele en controlegroep (zie ook Lub 2013). Door van tevoren met de ontwikkelaars van Diamant duidelijke hypothesen op te stellen en deze over de tijd te testen hebben we getracht voor deze tekortkomingen te compenseren.

Dit onderzoek is uitgevoerd in het kader van het SAFIRE-project. Het doel was om een interventie te evalueren die radicalisering zou kunnen voorkomen. Zoals gezegd, waren de deelnemers in de huidige studie niet geradicaliseerd. Toekomstig onderzoek zou moeten uitwijzen of Diamant ook effectief is bij jongeren die signalen vertonen van daadwerkelijke radicalisering. Het huidige onderzoek toont echter dat Diamant sociaal isolement tegengaat, het zelfvertrouwen bij deelnemers vergroot en gevoelens van oneerlijke behandeling doet afnemen. De training kan daarom worden gezien als een preventiemaatregel om ontwikkeling van crimineel gedrag te voorkomen en radicalisering tegen te gaan.

Tabel 1: Resultaten van de interviews tijdens de voormeting (T1, N = 12)

Variabele	Aantal deelnemers
Slechte relatie met ouders	▴
Slechte thuissituatie	▾
Heeft meerdere vrienden	◐
Heeft vrienden ongeacht etnische achtergrond	◑
Geloof is belangrijk	●
Volgt een opleiding	▾
Heeft een baan/stageplek	▾
Voelt zich sterk verbonden met familie	◑
Voelt zich sterk verbonden met religieuze gemeenschap	◑
Voelt zich verbonden met Nederland	▾
Ervaart relatieve deprivatie	●
Negatieve reactie op relatieve deprivatie	●
Optimistisch over persoonlijke toekomst	●

▴ 1-3; ▾ 4-6; ◐ 7-9; ● 10-12 deelnemers.

Tabel 2: Resultaten van de interviews tijdens de tussenmeting (T2, N = 10)

Variabele	Aantal deelnemers
Positieve evaluatie van 'Turning point'	●
Toename inzicht in persoonlijke kwaliteiten	◑
Toename inzicht in sociale competenties	●
Stelt duidelijke persoonlijke doelen	◑
Toont begrip voor andersdenkenden	▾
Toont hoge motivatie	●
Positieve evaluatie van de trainingsgroep	●
Positief effect op persoonlijke ontwikkeling	◑
Positieve evaluatie van trainers	●
Ervaart relatieve deprivatie	▴

▴ 1-3; ▾ 4-5; ◑ 6-7; ● 8-10 deelnemers.

Tabel 3: Resultaten van de interviews tijdens de nameting (T3, N = 11)

Variabele	Aantal deelnemers
Positieve evaluatie van de training in het algemeen	●
Toename inzicht in persoonlijke vaardigheden	◐
Toename in sociale competenties	●
Stelt duidelijke persoonlijke doelen	◐
Toont begrip voor andersdenkenden	◐
Toont een hoge motivatie	●
Neemt eigen verantwoordelijkheid	●
Toont een hoge mate van zelfvertrouwen	◐
Positieve evaluatie van module 2 ('Morele oordeelsvorming')	◑
Positieve evaluatie van module 3 ('Conflicthantering')	●
Ervaart relatieve deprivatie	◑
Geeft aan goed met conflicten om te kunnen gaan	●
Is optimistisch over de eigen toekomst	●

◑ 1-3; ◑ 4-6; ◐ 7-9; ● 10-11 deelnemers.

Tabel 4: Resultaten van de interviews tijdens de follow-up meting (T4, N = 11)

Variabele	Aantal deelnemers
Volgt een opleiding	◐
Heeft een baan/stageplek	◐
Positieve thuissituatie	◐
Geeft aan meerdere vrienden te hebben	◐
Stelt duidelijke persoonlijke doelen	◐
Toont een hoge motivatie	◑
Toont een hoge mate van zelfvertrouwen	◐
Neemt verantwoordelijkheid	◐
Ervaart relatieve deprivatie	◑
Evalueert de Diamant-training als positief	●
Positieve evaluatie van de organisatie van de training	◑
Heeft nog steeds contact met de andere deelnemers	◐
Heeft nog steeds contact met de trainers	●
Is optimistisch over eigen toekomst	●

◑ 1-3; ◑ 4-6; ◐ 7-9; ● 10-11 deelnemers

Tabel 5: *Opleiding of werk tijdens de voormeting (T1) en tijdens de follow-up meting (T4)*

Deelnemer	Opleiding of werk tijdens voormeting	Opleiding of werk tijdens follow-up meting (6 maanden later)
1	Ja	Ja
2	Nee	Ja
3	Nee	Ja
4	Nee	Ja
5	Nee	Ja
6	Nee	Ja
7	Nee	Ja
8	Ja	Ja
9	Ja	Ja
10	Nee	Ingeschreven bij een opleiding
11	Ja	Ja
12	Ja	Ja

Bijlage 1: Interviewschema Diamant-voormeting

Instructies voor interviewer:

- *Leg eerst nog eens kort uit waar het interview voor bedoeld is. Geef ook aan wat de bedoeling is met betrekking tot de rolverdeling tijdens het interview. Jij stelt vragen, de geïnterviewde hoeft daar alleen maar op te antwoorden. Vraag daarna of de geïnterviewde alles begrepen heeft en of er nog vragen zijn. Het voordeel hiervan is dat er duidelijkheid is over de rolverdeling en dat je daarover ook een afspraak hebt gemaakt met de geïnterviewde. Als hij/zij hiervan gaat afwijken (door bijvoorbeeld vragen terug te stellen), kun je hem/haar kort herinneren aan deze afspraak.*
- *Geef aan dat er mogelijk lastige/diepgravende onderwerpen aan de orde komen. Dat je op de hoogte bent van de gevoeligheid van sommige van deze onderwerpen, maar dat je erg geïnteresseerd bent in de mening van de geïnterviewde. Mocht hij/zij een vraag lastig of confronterend vinden, dan kan hij/zij dat bij jou aangeven zodat je daar rekening mee kunt houden.*
- *Bij introductie: verwijzing naar deelnemersformulier; anonimiteit; vragen toestemming of interview opgenomen mag worden; jij of u?*
- *Bij het begin van het interview: vragen naar geboortedatum ter identificatie.*
- *Probeer geen moeilijke woorden te gebruiken.*

1. Kennismaking & Vertrouwen

IV (Introductie Vraag): Zou je om te beginnen iets over jezelf kunnen vertellen? (Als de onderwerpen aan bod komen, kan dieper ingegaan worden op de volgende aandachtspunten)

- Familie & vrienden;
- Sociale activiteiten (*sport, vereniging*);

- Religie (*hoe belangrijk*).

AV (*Aanvullende Vraag*): Hoe ben je bij Diamant terechtgekomen?

Zelf aangemeld / via een instantie.

2. Doel deelname Diamant

IV: Zou je mij kunnen vertellen wat jij in de training Diamant wilt bereiken?

- Competenties ontwikkelen (*weten wat je kan, wat je niet kan*);
- Opleiding / werk (*kansen vergroten op een leuke opleiding / baan*);
- Eigen gezin stichten (*normaal leven leiden; huis, baan*).

3. Identiteit

IV: Kun je mij iets vertellen over de mensen bij wie je je het meeste thuis voelt?

AV: En bij welke groepen voel je je thuis?

- Etnische groep (*Marokkanen*);
- Religieuze groep (*moslims / islam*);
- Familie / vrienden;
- Marokko / Nederland / ander land;
- Nederlanders (*Nederlandse samenleving*);
- Eventuele tegenstellingen tussen culturen (*i.e. Marokkaanse vs. Nederlandse*).

4. Socialisatieprocessen

IV: Zou je mij iets kunnen vertellen over hoe je bent opgevoed?

- Opvoedingsstijl: autoritair (*controle, regels*) vs. vrij (*open*);
- Communicatie (*wederzijds begrip*);
- Sociale steun van ouders in moeilijke situaties.

AV: Zijn jouw ouders hier geboren?

AV: Wat hebben jouw ouders je meegegeven?

- Trots op eigen afkomst;
- Normen en waarden Nederlanders vs. Marokkanen;
- Komt dit overeen met wat de respondent zelf vindt?

AV: Hoe denk jij over Nederlandse autoriteiten (*bijv. overheid / regering, politie*).

5. Relatieve deprivatie

IV: Heb jij jezelf wel eens slechter behandeld gevoeld dan anderen?

- Zo ja: Hoe reageerde je?
- Zo nee: Hoe zou je reageren als dit je overkwam?

AV: Kun je me iets vertellen over hoe mensen Marokkanen / moslims behandelen vergeleken met anderen?

(*Denkt respondent dat de eigen groep slechter behandeld wordt dan andere groepen*)

- Discriminatie op grond van afkomst / geloof (*bijv. stageplekken*);
- Nederlandse autoriteiten (*bijv. overheid / politie*).

AV: Hoe gaan Marokkanen / moslims hiermee om?

- Opkomen voor zichzelf of weglopen;
- Erover praten of geweld gebruiken.

6. Key events

IV: Wat zijn belangrijke gebeurtenissen in jouw leven geweest?

- Key events (*bijv. gebeurtenissen in familie, inval VS in Afghanistan*);
- Eventueel vechtpartijen / nare ervaringen in het verleden door afkomst / geloof.

7. Toekomst

IV: Tot slot, kun je me iets vertellen over hoe jij jouw toekomst ziet?

- Gezin / studie / werk;
- Rol islam in Nederland;
- Relaties met andere mensen (*andere afkomst / ander geloof*).

Afsluiting

Zet recorder uit. Bedank respondent en laat respondent stoom afblazen. Wat vond de respondent van de vragenlijst? Wat vond hij/zij van het interview? Verwijs naar volgend gesprek. Benadruk dat respondent dan ook weer door jou wordt geïnterviewd.

Duur: ca. 45 minuten (15 minuten spelning, uitgaande van maximale duur van 1 uur).

Bijlage 2: Excerpt van het coderingsschema van de voormeting waarin gevoelens van relatieve deprivatie en reacties op relatieve deprivatie zijn weergegeven

Specificatie	Coderingsopties	Voorbeeld
I. Waarneming van relatief slechte behandeling	a. Voelt zichzelf slechter behandeld dan anderen	'Bij een sollicitatiegesprek ben ik niet aangenomen omdat ik allochtoon ben'
	b. Leden van de eigen groep worden slechter behandeld	'Hier worden we als allochtonen gezien, als slechte mensen'
II. Reactie op relatieve deprivatie	a. Acceptatie	'Toen dacht ik bij mezelf: het heeft geen zin om een baan te zoeken'
	b. Negatieve reactie	'Daar word ik heel kwaad van en kan ik ze uitschelden'
	c. Positieve reactie	'Gewoon vriendelijk blijven en weglopen'
	d. Overig	'Dat stop ik ergens heel ver weg'

Literatuur

- Bauer, M.W. & G. Gaskell (2000) *Qualitative Researching with Text, Image and Sound. A Practical Handbook*. Londen: Sage.
- Bos, K. van den, A. Loseman & B. Doosje (2009) *Waarom jongeren radicaliseren en sympathie krijgen voor terrorisme. Onrechtvaardigheid, onzekerheid en bedreigde groepen*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.

- Buijs, F.J., F. Demant & A. Hamdy (2006) *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Crosby, F.J. (1976) A Model of Egoistical Relative Deprivation. *Psychological Review*, 83(2) 85-112.
- Doosje, B., A. Loseman & K. van den Bos (2013) Determinants of the Radicalization Process of Islamic Youth in the Netherlands. Personal Uncertainty, Perceived Injustice and Perceived Group Threat. *Journal of Social Issues*, 69, 586-604. DOI: 10.1111/josi.12030.
- Doosje, B., K. van den Bos, A. Loseman, A.R. Feddes & L. Mann (2012) My In-group is Superior. Susceptibility for Radical Right-wing Attitudes and Behaviors in Dutch Youth. *Negotiation and Conflict Management Research*, 5, 253-268. DOI: 10.1111/j.1750-4716.2012.00099.x.
- Geldorp, M. & Y. van Meerwaarden (2003) *Uitgaansbeleving van Amsterdamse allochtone jongeren. Marokkaanse, Turkse, Surinaamse en Antilliaanse jongeren aan het woord over uitgaan in Amsterdam*. Amsterdam: DSP-groep.
- Gibbs, J.C., G.B. Potter, A.Q. Barriga & A.K. Liau (1996) Developing the Helping Skills and Prosocial Motivation of Aggressive Adolescents in Peer Group Programs. *Aggression and Violent Behavior*, 1, 283-305.
- Grant, P.R. & R. Brown (1995) From Ethnocentrism to Collective Protest. Responses to Relative Deprivation and Threat to Social Identity. *Social Psychology Quarterly*, 58, 195-211.
- King, M. & D.M. Taylor (2011) The Radicalisation of Homegrown Jihadists. A Review of Theoretical Models and Social Psychological Evidence. *Terrorism and Political Violence*, 23, 602-622.
- Lub, V. (2013) Polarisation, Radicalisation and Social Policy. Evaluating the Theories of Change, *Evidence and Policy*, 9(2), 165-183.
- Maliëpaard, M. & K. Phalet (2012) Social Integration and Religious Expression among Dutch Muslims. The Role of Minority and Majority Group Contact. *Social Psychology Quarterly*, 75(2), 131-148. DOI: 10.1177/0190272511436353.
- Marret, J.L., A.R. Feddes, L. Mann, B. Doosje & H. Griffioen-Young (2013) An Overview of the SAFIRE Project. A Scientific Approach to Finding Indicators of and Responses to Radicalisation. *Journal EXIT-Deutschland: Zeitschrift für Deradikalisierung und Demokratische Kultur*, 2, 123-148.
- Meret, S. & H.G. Betz (2009) Revisiting Lepanto. The Political Mobilization against Islam in Contemporary Western. *Europe Patterns of Prejudice*, 43(3-4), 313-334. DOI: 10.1080/00313220903109235.
- Miner, M.H. & R. Munns (2005) Isolation and Normlessness. Attitudinal Comparisons of Adolescent Sex Offenders, Juvenile Offenders, and Nondelinquents. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 49(5), 491-504.
- Moghaddam, F.M. (2005) The Staircase to Terrorism. A Psychological Exploration. *American Psychologist*, 60, 161-169. DOI: <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.60.9.1039>.
- Orlenius, K. (2008) Tolerance of Intolerance. Values and Virtues at Stake in Education. *Journal of Moral Education*, 37(4), 467-484.
- Pels, T., M. de Gruijter, & F. Lahri (2008) *Jongeren en hun islam. Jongeren over hun ondersteuning als moslim in Nederland*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Poynting, S. & V. Mason (2007) The Resistible Rise of Islamophobia. Anti-Muslim Racism in the UK and Australia before 11 September 2001. *Journal of Sociology*, 43, 61-86.
- San, M. van, S. Sieckelink & M. de Winter (2010) *Idealen op drift. Een pedagogische kijk op radicaliserende jongeren*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

- SIPI (2010) *Project Diamant: identiteit, morele oordeelsvorming en conflicthantering*. Amsterdam: Stichting voor Interculturele Participatie en Integratie.
- Skorikov, V. & F.W. Vondracek (2007) Positive Career Orientation as an Inhibitor of Adolescent Problem Behaviour. *Journal of Adolescence*, 30, 131-146.
- Tajfel, H. & J.C. Turner (1986) The Social Identity Theory of Intergroup Conflict. In: S. Worchel & W.G. Austin (eds.), *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago, ILL: Nelson-Hall, 7-24.
- Valk, I. van der (2013) *Islamofobie en discriminatie*. Pallas publicaties.
- Verkuyten, M. & A.A. Yildiz (2007) National (Dis)identification and Ethnic and Religious Identity. A Study among Turkish-Dutch Muslims. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33(10), 1448-1462. DOI: 10.1177/014616720730427.
- Verkuyten, M. & A.A. Yildiz (2009) Muslim Immigrants and Religious Group Feelings. Self-identification and Attitudes among Sunni and Alevi Turkish-Dutch. *Ethnic and Radical Studies*, 32, 1121-1142.
- Vermeulen, F. & F. Bovenkerk (2012) *Engaging with Violent Islamic Extremism. Local Policies in Western European Cities*. Den Haag: Eleven International Publishing.
- Weine, S., J. Horgan, C. Robertson, S. Loue, A. Mohamed & S. Noor (2009) Community and Family Approaches to Combating the Radicalization and Recruitment of Somali-American Youth and Young Adults. A Psychosocial Perspective. *Dynamics of Asymmetric Conflict: Pathways toward Terrorism and Genocide*, 2, 181-200. DOI: 10.1080/17467581003586897.
- Wijn, R. (2012) *Evaluation of Interventions. Toward a Better Understanding of the Underlying Socio-psychological Factors that Contribute to the Effectiveness of Counter- and De-radicalization Interventions*. Paper presented at the SAFIRE End User Symposium. Amsterdam, 6 juli.
- Wolf, A. de & B. Doosje (2010) *Aanpak van radicalisme. Een psychologische analyse van de weg naar radicalisme*. Amsterdam: SWP.

Ben ik van Mars? Evaluatie van het Halt-project ‘De ander en ik’ tegen radicalisering en polarisatie in Limburg

Hani Quint

In het kader van het actieprogramma ‘Polarisatie en Radicalisering’ hebben de Halt-bureaus in Limburg in samenwerking met de KPC-groep het lessenpakket ‘De ander en ik’ samengesteld om leerlingen van de basisschool en het vmbo weerbaar te maken. Echter, de aanleiding van het project is niet gelegen in een probleem rond radicalisering, de uiteindelijke doelgroep wordt meer beperkt dan beoogd en in de uitvoering mogen de woorden radicalisering en polarisatie niet worden gebezigd. Is het dan wel een goed lesspakket? Ja, stellen verschillende Halt-medewerkers, maar niet voor het gestelde probleem, want dat wordt bij hen niet gesignaleerd.

Anekdote: De kortste evaluatie ooit zag ik in november 2011 op de televisie in een programma waarin mensen in Nederland op straat werd gevraagd naar wat zij van de financiële crisis vonden. De journalist sprak een Italiaanse vrouw aan, die in Nederland woonde. De vrouw vertelde dat zij in het zuiden van Italië bij de lokale overheid had gewerkt. Haar collega’s hadden in die tijd subsidie ontvangen van Brussel voor een project. Maar zei de vrouw nu: ‘Het project was gericht op het ruimen van sneeuw, maar er valt daar nooit sneeuw en het geld verdween als sneeuw voor de zon.’

Inleiding

In de periode van 1 oktober 2010 tot 31 januari 2011 heeft Bureau Halt in Limburg-Noord in samenwerking met Bureau Halt Limburg-Zuid en de KPC-groep (Katholiek Pedagogisch Studiecentrum) een project ontworpen om radicalisering onder jongeren te voorkomen. Halt is de instelling via welke kleine vergrijpen van jongeren met een eenvoudige straf worden afgedaan met de bedoeling buiten het strafrecht te blijven. Het KPC te 's-Hertogenbosch houdt zich bezig met het geven van advies, opleiden en trainen, praktijkgericht onderzoek en co- en interim-management op het terrein van onderwijs. Het programma ter voorkoming van radicalisering heet ‘De ander en ik’ en is uitgevoerd in het kader van het actieprogramma ‘Polarisatie en Radicalisering’ van het ministerie van Veiligheid en Justitie. Het bestaat uit een lessenpakket dat is bedoeld voor kinderen van groep 7 en 8 van de basisschool en de eerste drie klassen van het voortgezet onderwijs. Het project richt zich op de onderwerpen rechtsradicalisering, allochtonen, autochtonen, educatie, kennisuitwisseling en training van professionals (KplusV 2012).

Ik heb de leidinggevendenden van dit project in oktober 2011 benaderd voor het uitvoeren van een kwalitatief evaluatieonderzoek met als hoofdvraag: Is er bij dit project sprake van een meetbare bijdrage aan het voorkomen en tegengaan van radicalisering onder schoolkinderen? Teneinde deze vraag te kunnen beantwoorden heb ik een lijst van tien subvragen doorlopen zoals die wordt gebruikt bij kwalitatieve evaluatie; deze lijst is een afgeleide van het model van Pawson en Tilley (1997). De tien subvragen zijn:

1. Wat vormt de aanleiding om het project te bedenken?
2. Welke definitie is er gehanteerd voor de doelgroep en op welke wijze vindt de selectie van jongeren plaats?
3. Hoe is de organisatie van de aanpak vormgegeven?
4. Hoe verloopt de interne en externe samenwerking tussen de deelnemende organisaties?
5. Bestaat er een plan van aanpak? Is daarbij gebruikgemaakt van wetenschappelijk onderzoek en sluit deze aan op de intellectuele en sociale kenmerken van de potentiële radicalen?
6. Hoe verloopt de uitvoering van de aanpak?
7. Beschikken de uitvoerende professionals over de benodigde deskundigheid?
8. Op welke wijze zijn ouders en cliënten geïnformeerd?
9. Wat is het effect van de aanpak?
10. Is de aanpak overdraagbaar?

Ik haal drie vragen uit deze rij waarvan de antwoorden mij reeds in staat stellen antwoord te geven op de hoofdvraag: Draagt het programma bij tot het verminderen van radicalisering? Deze drie vragen hebben betrekking op de aanleiding (1), de definitie (2) en de uitvoering van de aanpak (6). Het gaat hier om zowel plan-evaluatie als procesevaluatie. De gehanteerde methoden voor deze plan- en procesevaluatie in dit onderzoek zijn: zowel het bestuderen van schriftelijke informatie als het houden van interviews met Halt-medewerkers (Limburg-Noord en Limburg-Zuid, Purmerend, Den Haag en Eindhoven), Halt-teamleiders (Den Haag en Amsterdam), Halt-directeuren (Limburg-Noord en Limburg-Zuid), medewerkers van de KPC-groep, beleidsadviseur Halt Nederland (Leiden) en leraren van het primair en voortgezet onderwijs. Tevens is er contact geweest met het Bureau Regionale Informatie (BRI) van de politie regio Limburg-Noord en is gesproken met twee medewerkers van het bureau Anti Discriminatie Voorziening Limburg (ADV Limburg). Het totaal aantal respondenten is 25 personen. Op het moment dat ik mijn evaluatie uitvoerde, was het project al afgerond en ik heb de uitvoering dus zelf niet kunnen waarnemen.

Het project 'De ander en ik' blijkt al eerder object van onderzoek te zijn geweest. Ten eerste is er in het in het 'Redactioneel' beschreven KplusV-project (KplusV 2012) aandacht aan besteed. Daarbij ging het vooral om de vraag of het project en de onderdelen daarvan zoals die in de subsidieaanvraag waren omschreven, ook daadwerkelijk waren uitgevoerd. Ten tweede komt het project in het planevaluerende onderzoek van Lub, De Groot en Schaafsma (2011) voor als voorbeeld van een weerbaarheidsversterking. Ten derde heeft door de deelnemende partner de

KPC-groep (Beek 2011) zelf een zogenoemd flankerend onderzoek plaatsgevonden. In de volgende paragraaf beschrijf ik het project 'De ander en ik' en ik zal daarbij vooral dit laatste onderzoek beschrijven.

De voorbereiding van 'De ander en ik'

Het project 'De ander en ik' richt zich op de identiteitsontwikkeling van jongeren die kans lopen af te glijden of zich keren tegen de Nederlandse rechtsorde. Het project bestaat uit een pakket van zes samengestelde lessen; deze lessen zijn bedoeld voor de doelgroep die 'bezig is te bepalen: wie ben ik en wie is de ander?' en bij wie zich ideeën en (voor)oordelen ontwikkelen over de vraag wie 'erbij horen' en wie niet. Voor de kinderen die de lessen zullen volgen, is een werkmap beschikbaar waarin zij de werkopdrachten en ander lesmateriaal kunnen opbergen. Het is de bedoeling dat de cursus op school wordt gegeven door medewerkers van Halt in samenwerking met de docent van de klas. De Halt-medewerkers zijn vooraf getraind in een korte cursus polarisatie en radicalisering. In totaal hebben twintig Halt-medewerkers de training gevolgd. In oktober 2010 worden tijdens een studiemiddag leerkrachten en Halt-medewerkers aan elkaar voorgesteld. Er wordt uitgelegd dat de focus van het project op preventie en op het vroegtijdig signaleren van radicalisering en polarisatie onder jongeren ligt. In Limburg-Noord doen twaalf vmbo-groepen (234 leerlingen) en zeven basisschoolgroepen (180 leerlingen) mee, in Limburg-Zuid drie vmbo-groepen (69 leerlingen) en vier groepen op twee basisscholen (109 leerlingen). Het project wordt bij de opvoeders aangekondigd in een brief waarin het project wordt uitgelegd en waarin om medewerking wordt gevraagd in de vorm van 'in gesprek gaan met het kind'. Ik merk op dat de woorden radicalisering en polarisatie in deze brief niet voorkwamen.

Het lespakket

Het lespakket is ontwikkeld door twee medewerkers van de KPC-groep en twee Halt-medewerkers (een van Halt Limburg-Noord en een van Halt Limburg-Zuid). Voor de lessen is een handleiding geschreven waarin de doelstellingen zijn geformuleerd. Het gaat om de bewustwording van de eigen identiteit, het onder ogen zien van de mogelijkheid om meer relaties tegelijkertijd te onderhouden en het kennis laten maken met groepsvorming en uitsluiting. De taken en rollen van de Halt-medewerkers en de docenten zijn erin beschreven. Om de lessen goed aan te laten sluiten op het primair onderwijs is ervoor gezorgd dat ze aansluiten bij de kerndoelen van het primair onderwijs en het lespakket. Hiervoor is gekeken naar de voornaamste kerndoelen die met burgerschap te maken hebben, zoals het leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen en voor de geestelijke stromingen die in de multiculturele samenleving verteenwoordigd zijn.

Het lespakket bestaat uit de volgende zes themalessen:

1. Introductie.
2. Wie ben ik?
3. Wie is er belangrijk voor mij?
4. Wie zijn wij?
5. Wij en zij.
6. De ander en ik.

De leerstof van de zes themalessen wordt door de Halt-medewerker aan de leerlingen aangeboden door middel van energizers (oefeningen die de klas wakker moeten schudden) , (huiswerk)opdrachten, nabesprekingen en spellen. Een voorbeeld van een energizer is dat de leerlingen door elkaar door de klas lopen en een groepje moeten zien te vormen met klasgenoten die eenzelfde eigenschap of kenmerk bezitten. Dit kan bijvoorbeeld dezelfde kleur schoenen zijn. Bij een opdracht als 'Wie ben ik' gaat het erom dat de leerling een beeld van zichzelf probeert te schetsen door middel van een tekening of een collage. Als huiswerkopdracht wordt aan leerlingen bijvoorbeeld gevraagd een beeld van zichzelf te vormen door in gesprek te gaan met de ouders en anderen. De resultaten worden in een volgende themales nabesproken. Met het ruimtewezenspel speelt een leerling een ruimtewezen na die ervaart hoe het is om als individu in een vreemde groep te belanden. De Halt-medewerker leidt de lessen, de docent van de klas heeft een ondersteunende en observerende rol.

Flankerend onderzoek

Om goed zicht te krijgen op de gehanteerde methodiek, de ervaren effecten en de aansluiting bij de groep, en ook omwille van het toetsen van de uitvoerbaarheid van het lespakket voor een mogelijke landelijke uitrol, hebben de onderzoekers van de KPC-groep reeds een 'flankerend' evaluatieonderzoek verricht. Om te weten hoe het contact met de klas en de samenwerking met de docent verliep is door de Halt-medewerker en de docent van de klas een logboek ingevuld (dertig in totaal), en aan het einde van de cursus werd hun een vragenlijst voorgelegd over het verloop. Om de effecten bij leerlingen te meten is een voor- en nameting gehouden in de vorm van een enquête bij de leerlingen. Aan Halt-medewerkers en docenten is na afloop een kwalitatieve vragenlijst voorgelegd over de reacties en de verandering van gedrag van leerlingen (op individueel en op groepsniveau). Ten derde vindt er tijdens de laatste les een groepsevaluatie plaats, waarbij de leerlingen hun mening kunnen geven op stellingen over de eigen persoonlijke ontwikkeling. Als laatste is er gebruikgemaakt van een 'Delphi-bijeenkomst' om er achter te komen wat aan de lessenserie aangepast dient te worden.

Uit het flankerend onderzoek komt nogal wat kritiek naar voren. De leraren geven aan dat zij de tijd van de lessen beperkt vinden en dat er weinig diepgang in de lessen zit. Iets nieuws horen de kinderen eigenlijk niet. Bij het vmbo mist men de aansluiting van de opdrachten op leeftijd, een handreiking voor diepgang, realisme en aanpassing van het materiaal voor erg kleine of juist grote klassen. De

lessen worden algemeen als ongeschikt beoordeeld voor de desbetreffende leeftijdscategorie. Het zou te leefstijl-achtig zijn. Leefstijl is een methode om leerlingen bewust te maken van waarden en normen.

Docenten geven aan dat de leerlingen moeilijk te motiveren zijn om actief mee te doen, omdat ze voor hun deelname geen punten krijgen. Volgens docenten kan niet worden ingeschat of de zes lessen daadwerkelijk iets in het denken of het gedrag veranderen. De leerlingen zelf geven aan dat ze sommige dingen te persoonlijk vinden.

Bevindingen

In deze paragraaf beschrijf ik de bevindingen van de interviews en het schriftelijk onderzoek aan de hand van de drie eerdergenoemde vragen.

Vraag 1: Wat vormt de aanleiding om het project te bedenken?

Volgens de subsidieaanvraag zou rechts extremisme een belangrijk punt van aandacht worden. Daar is reden toe. Venray is in november 2004 veelvuldig in het nieuws geweest in verband met een vechtpartij tussen zogenoemde Lonsdalejongeren en Marokkaanse jongeren. Maar is rechts extremisme echt een belangrijk punt van aandacht? Ik ga op zoek bij het Bureau Regionale Informatie (BRI) van de politie regio Limburg-Noord. De medewerker van het BRI zegt dat zich geen problemen voordoen op het gebied van polarisatie en radicalisering. Er zijn wel een paar personen die in de gaten worden gehouden, maar die vormen geen bedreiging. Twee medewerkers van de Anti Discriminatie Voorziening Limburg (ADV) bevestigen dit, maar tegelijkertijd willen ze niet ontkennen dat er wel degelijk spanningen zijn in de samenleving. Dat meldt ook onderzoeker Hans Moors. Hij schrijft: 'Binnen het bestek van het onderzoek is niet gebleken dat de regio Noord en Midden Limburg – als regio – een specifiek probleem heeft met extreem gedrag van jongerengroepen die kan leiden tot onwenselijke polarisatie en of radicalisering van verhoudingen tussen jongerengroepen' (Moors 2007, 41). Desondanks is er in drie gemeenten sprake van een 'gevoelige situatie'. Ik leg mijn vraag voor aan vier leraren. Volgens hen doen zich geen problemen voor op het gebied van polarisatie en radicalisering.

Wat is dan volgens de Halt-medewerkers in Limburg de aanleiding geweest voor het starten van het project? Hun antwoorden zijn eenduidig. Allen geven ze aan dat zij bij het uitvoeren van Halt-taken, zoals het verzorgen van de afdoening en het geven van voorlichting op scholen, of bij het uitvoeren van preventieprojecten nooit signalen hebben ontvangen of gevallen hebben meegemaakt van polarisatie of radicalisering. Ook landelijk krijg ik hetzelfde antwoord. Bij de Halt-bureaus in Den Haag, Amsterdam, Purmerend en Eindhoven speelt het probleem niet. Van de medewerkers van Halt Limburg-Noord en Halt Limburg-Zuid komen verschillende, nogal ontluisterende antwoorden. Er zijn respondenten die denken dat het project is opgezet om er zorg voor te dragen dat er voor de Halt-medewerkers voldoende werk voorhanden is. Een respondent zegt: 'Het gaat niet zo goed met Halt en er zijn ondertussen al heel wat medewerkers bij Halt vertrokken.' Halt heeft te

maken met een afname van het aantal straffen, want vanaf 2007 neemt de criminaliteit onder jeugdigen bij zowel jongens als meisjes af (www.nu.nl, 31 mei 2012). Andere respondenten geven aan dat, hoewel zij zichzelf normaliter kritisch vinden, ze helemaal niet bezig zijn geweest zich de vraag te stellen wat Halt te maken heeft met een onderwerp als radicalisering en polarisatie. Er werd helemaal niet nagedacht over wat de aanleiding was. De directeur van Halt Limburg-Zuid spreekt niettemin tegen dat het enkel om geld zou gaan. Hij ziet in een dergelijk project kansen voor het personeel om zich te professionaliseren en te ontwikkelen.

De aanleiding voor scholen om mee te doen gaf ook verschillen te zien. Een leraar van de basisschool en vmbo-leraren die mijn vragenlijst via de mail hebben beantwoord, zeggen dat het initiatief helemaal bij Halt lag. Leraren van een vmbo-school die ik heb geïnterviewd, vertellen dat zij een heel enthousiaste directeur hebben die alle interessante of leuke dingen die hij op zijn pad tegenkomt oppakt om het vervolgens door leraren te laten uitvoeren.

Respondenten van de KPC-groep stellen spontaan aan het begin van het interview dat de aanleiding niet gezocht moet worden in een groot probleem van polarisatie en radicalisering. Uiteindelijk, zo vertelt een respondent, radicaliseert slechts 0,001% van de bevolking. Volgens de KPC-respondent is het de politiek die er een groot verhaal van heeft gemaakt. Toch heeft de KPC-groep zich wel beziggehouden met het onderwerp. Zo is in 2010 de publicatie *Puberaal, lastig of radicaliserend?* (Spee & Reitsma 2010) verschenen. Een respondent van de KPC-groep legt uit dat men ter afsluiting een project in de praktijk zocht. De KPC-groep heeft daar veel in geïnvesteerd. Er zijn in totaal vijf mensen van de KPC-groep bij het project betrokken geweest. Medewerkers hebben samen met de Halt-medewerkers het lespakket samengesteld, het flankerend onderzoek uitgevoerd en rapportages en publicaties geschreven, terwijl er voor de KPC-groep totaal slechts vijftien dagen waren begroot. De KPC-groep ziet het project meer als een springplank om haar missie verder uit te kunnen voeren. Mijn respondent stapt naar een flap-over, tekent een model en vertelt op een even bevlogen als innemende wijze over de veelheid aan complexe problemen en risicofactoren die spelen op scholen, bij leraren en bij kinderen. Problemen die alle aandacht verdienen, maar dat nu niet krijgen. 'Radicalisering speelt in dat geheel ook een rol speelt, ook al gaat het maar om 0,001%.' De directeur van Halt Limburg-Noord legt uit dat hij het van groot belang acht om als directeur feeling te houden met de basis, de straat en de wijk. Hij loopt door sommige wijken en ziet dan dat er de nodige problemen spelen waar aandacht naar moet uitgaan. Toen de directeur op een congres over radicalisering iemand van de KPC-groep tegenkwam, besloten ze te bezien of ze gezamenlijk een project zouden kunnen initiëren. 'En zo is het gekomen.' De aanleiding van het project moet dus niet worden gezocht in een bestaand probleem rond radicalisering en polarisatie, maar in bevlogen professionals die structurele problemen willen aanpakken waarvoor geen (eigen) gelden beschikbaar zijn.

Vraag 2: Welke definitie is er gehanteerd voor de doelgroep en op welke wijze vindt de selectie van jongeren plaats?

Er lijkt iets vreemds aan de hand. Enerzijds is het project 'De ander en ik' geïnitieerd voor een wel heel bijzonder probleem, en anderzijds zijn daarvan in de praktijk geen voorbeelden te vinden. Wie vormen dan de doelgroep? Het gaat volgens de projectbeschrijving om jongeren 'die zich in een bepaalde mate bedreigd voelen of daadwerkelijk bedreigd zijn in hun bestaan. Door de ervaren dreiging komt de jongere tot nadenken over de eigen identiteit en tot welke groep hij/zij behoort. Als die groep door anderen negatief wordt beoordeeld, kunnen er emoties (onvrede en onzekerheid) ontstaan. Hierdoor wordt de groep waartoe iemand behoort steeds belangrijker en kunnen er wraakgevoelens ontstaan die een stimulus kunnen zijn om tot terrorisme te komen' (overgenomen uit Van der Pligt & Koomen 2009 en Beek 2011). Bij de uitvoering van het project is gekozen voor jongeren tussen de 10 en 16 jaar. Immers, juist deze categorie houdt zich bezig 'met zichzelf in relatie tot de ander, ontwikkelt ideeën en (voor)oordelen over wie er bij de groep hoort en wie niet'. Maar praktisch zit het anders in elkaar. Wie alle kinderen van Nederland wil bereiken, is bij de basisschool waarschijnlijk aan het beste adres. Halt geeft echter geen voorlichting op alle basisscholen; dat doet het alleen bij scholen waar voldoende budget aanwezig is en dan moeten die scholen ook nog daadwerkelijk het project 'De ander en ik' afnemen uit het veel bredere Halt-voorlichtingsaanbod. Daarbij komt dat op grond van de uitkomsten van het flankerend KPC-onderzoek nu is besloten dat de lessenserie enkel beschikbaar wordt gesteld voor het basisonderwijs. De leerlingen van het voortgezet onderwijs vallen dus niet langer onder de doelgroep, terwijl het juist deze leerlingen zijn die de puberteitsfase gaan beleven, met alle onzekerheden, bedreigingen en (voor)oordelen van dien. De uiteindelijke doelgroep waarvoor het project landelijk is uitgerold, bestaat dus uit leerlingen van groep 7 en 8 van die basisscholen waar Halt voorlichtingsactiviteiten verzorgd en die het lessenpakket 'De ander en ik' ook daadwerkelijk willen afnemen. Moet Nederland nu in de toekomst rekening houden met kinderen die radicaliseren omdat zij de lessen van 'De ander en ik' niet aangeboden hebben gekregen?

Vraag 3: Hoe verloopt de uitvoering van het project?

Volgens het KPC-onderzoeksrapport is de aanpak uitgevoerd zoals bedoeld en beschreven, en ook de onderdelen waar zaken niet helemaal liepen zoals gewenst, worden genoemd. Het gaat dan bijvoorbeeld over de logboeken die niet altijd op de juiste wijze ingevuld zijn. Ook over de volgorde van onderdelen binnen het totale programma heeft men achteraf vragen. Zo vertellen Halt-medewerkers dat zij pas na de training doorkrijgen waar het eigenlijk over gaat. Halt-respondenten menen dat zij na de training toch wel dachten dat het onderwerp te zwaar is voor Halt. Achteraf vinden zij zichzelf eigenlijk wel erg volgzaam. Wellicht heeft dit te maken met de wijze waarop het project binnen Halt Limburg is gepresenteerd. Halt-respondenten zeggen dat hun niets is gevraagd en dat zij het gevoel hadden gekregen dat het project hen in de schoot werd geworpen. Dat geldt voor een deel ook voor leraren van het vmbo. Achteraf vinden de Halt-respondenten het verschil tussen wat in de training werd verteld en wat in de lessenserie wordt gepre-

senteerd te groot. Men heeft niet het gevoel dat de lessenserie over het onderwerp radicalisering en polarisatie is gegaan. Een leraar van het basisonderwijs vertelt dat de school vanuit zichzelf al aandacht schenkt aan cultuur en religie. Zo zijn er bijvoorbeeld Marokkaanse kinderen die aan hun klas laten zien op welke wijze zij bidden, en wordt er aandacht geschonken aan de ramadan, het Suikerfeest en het Slachtfeest. De docent merkt op dat zaken op het gebied van ideologie en cultuur nu juist nauwelijks aan bod komen. Respondenten van Halt Limburg en docenten van het vmbo weten te vertellen dat op de bijeenkomst waar docenten, Halt-medewerkers en bestuurders elkaar troffen, een wethouder zelfs expliciet zei dat het project enkel doorgang zou kunnen vinden als de woorden radicalisering en polarisatie niet gebruikt zouden worden! Men heeft kennelijk ook niet stilgestaan bij de mogelijkheid dat ouders er via de zoekmachine op internet toch achter zouden komen. Niet alleen verschijnt dan de hierna weergegeven link op het scherm, tevens is de verkorte versie van het onderzoeksverslag te downloaden:

De ander en ik - KPC Groep

Radicalisering ontstaat niet van de een op **de andere** dag, maar is een proces ...

anderen negatief beoordeeld wordt, kan dit leiden tot onvrede en onzekerheid.

http://www.kpcgroep.nl/kpc-groep/onze-adviseurs/medewerkers/~~/media/Files/Publicaties/De_ander_en_ik.ashx

Welke gevolgen zou dit nu kunnen krijgen in het kader van het vertrouwen van ouders en leerlingen in de school, de leraar en Halt? Hopelijk wekt dit geen gevoelens van onvrede en onzekerheid op. Maar dat is tot nu toe niet gebeurd.

De hoofdvraag: Is er sprake van een meetbare bijdrage aan het voorkomen en tegengaan van radicalisering onder schoolkinderen?

Om een effect goed te kunnen meten zijn kinderen nodig die problematisch gedrag vertonen dat kan leiden tot polarisatie of radicalisering en dan moeten het er liefst nog zoveel zijn dat ze te verdelen zijn in twee groepen. Op de eerste groep wordt de interventie toegepast en op de tweede die als controlegroep fungeert niet. Het project kent geen van beide. De vraag is nu hoe het voorkomen van radicalisering en polarisatie gemeten kan worden bij kinderen bij wie geen sprake is van deze problematiek in hun omgeving en/of bij henzelf. De conclusie is simpel: men kan het effect niet meten op een verschijnsel dat er niet is.

Als resultaat staat in het flankerend onderzoek geschreven dat het zelfbewustzijn van de basisschoolleerlingen significant is toegenomen, maar het zelfbewustzijn bij de vmbo leerlingen en de zelfwaardering bij zowel vmbo als basisschool leerlingen niet significant zijn veranderd. Op geen enkele wijze wordt aannemelijk gemaakt dat hierdoor de weerbaarheid tegen maatschappelijke uitdagingen en tegen radicaal gedachtegoed wordt vergroot.

Discussie

De anekdote bovenaan dit artikel illustreert in een notendop welke ingrediënten nodig zijn om subsidiegelden te verkrijgen voor een project dat feitelijk niet stoelt op een werkelijk bestaand probleem. Deze ingrediënten zijn: (1) een subsidiegever die soepele of breed interpreteerbare criteria hanteert voor het toekennen van de subsidie, (2) creatieve professionals die in staat zijn een goede aanvraag op te stellen, en (3) een moeilijk te verifiëren effectiviteit. Hierna wordt kort ingegaan op deze drie punten.

1. Een subsidiegever die soepele of breed interpreteerbare criteria hanteert voor het toekennen van de subsidie

Zover als mogelijk kunnen we stellen dat er zich in Limburg gelukkig geen problemen voordoen op het gebied van radicalisering en polarisatie. Het project voldoet echter wel aan de doelstellingen van het Actieplan van het ministerie. De criteria die ik daar in vind zijn:

- Het project sluit aan bij de doelstellingen van het Actieplan.
- Het project dient een projectplan in te leveren waarin minimaal een aantal onderwerpen is opgenomen (zoals doelstellingen, activiteiten, relatie met het Actieplan, risico's, bijdragen aan kennisuitwisseling, kostenbegroting enz.).
- Het projectplan voorziet in een borgingswijze op termijn.
- Het projectplan voorziet in een evaluatiemoment.
- In het projectplan worden geen personele middelen (inhuur capaciteit) vergoed, alleen instrumenten/interventies.

2. Creatieve professionals die in staat zijn een goede aanvraag op te stellen

Er zijn bevlogen professionals zoals die van de KPC-groep en Halt Limburg die in hun dagelijkse praktijk structurele problemen signaleren en tegenkomen waarvoor geen eigen organisatiegelden en subsidies van (lokale) overheden beschikbaar zijn. Dit drijft hen tot een creatieve alternatieve aanpak, waarvoor wel subsidiegelden kunnen worden aangevraagd. Het plaatst de subsidieaanvrager, de samenwerkende partners en de bestuurlijk verantwoordelijken wel voor een dilemma. Hoe ga je om met de situatie dat er geen probleem bestaat en je daar toch een project voor in het leven roept? De oplossing die is gevonden bestaat eruit om de woorden radicalisering en polarisatie niet te gebruiken. De initiatiefnemers zijn er goed mee weggekomen dat geen van de ouders heeft gesignaleerd dat dit op het internet wel het geval was.

3. Een moeilijk te verifiëren effectiviteit

Behalve dat het project 'De ander en ik' de gestelde doelstellingen niet aantoonbaar heeft gehaald, zijn er volgens de onderzoekers van de KPC-groep wel gunstige effecten bereikt. Genoemd wordt dat bij enkele leerlingen veranderingen worden geconstateerd, zoals meer in de groep vertellen, beter naar elkaar luisteren, accepteren van verschillen en het vertellen van problemen in de thuissituatie. Volgens de KPC-rapportage vonden Halt-medewerkers en docenten de openheid van leerlingen en de verhalen waarmee leerlingen kwa-

men verrassend. Dat is mooi. Maar hoe kan de subsidiegever verantwoordelijk zijn dat er een project is uitgevoerd dat geen radicalisering is tegengegaan of, liever, dat het niet kon tegengegaan? De oplossing wordt gevonden in het versoepelen van de voorwaarden:

'In overleg met de opdrachtgever (Ministerie van V en J en het WODC) en de onderzoekers van K plus V is afgesproken dat niet wordt gepoogd een evaluatie van de effectiviteit te geven, maar het onderzoek aan te merken als resultaatinventarisatie.' (KplusV 2012, 3)

De subsidiegever volstaat ermee na te gaan of de beloofde onderdelen daadwerkelijk zijn uitgevoerd:

'Bij Halt Limburg Noord is circa een kwart meer leerlingen (582) getraind op meer scholen met de inzet van meer trainers vanuit Halt dan vooraf was beoogd. Verklaring voor de geslaagde samenwerking met scholen is dat het project ziet op de bevordering van de sociale identiteit van kinderen en preventief is gericht op het voorkomen van polarisatie en radicalisering.' (KplusV 2012, 41)

Ten aanzien van het criteria tot borging van het project (overdraagbaarheid) wordt opgemerkt:

'Halt Limburg Noord heeft een lessenserie ontwikkeld en als een pilot uitgevoerd. Borging van de lessenserie vindt plaats door inpassing van de lessenserie in het regulier landelijke lessenaanbod van Halt.' (KplusV 2012, 49)

Deze citaten zeggen weinig over de kwaliteit en de effectiviteit van het project. Ook het feit dat het flankerend onderzoek wordt uitgevoerd door dezelfde instelling die voor een groot deel medeverantwoordelijk is voor het project, wordt niet als een probleem gezien.

Een weinig kritische overheid, creatieve professionals en een nauwelijks te meten effectiviteit maken het zelfs mogelijk dat een gemeente waar zich geen probleem voordoet op het gebied van radicalisering en polarisatie, een project start en daar een prijs mee wint. Zo stuit ik bij het zoeken naar gegevens op het internet voor dit onderzoek op twee YouTube-filmpjes van de gemeente Weert (Limburg). De gemeente Weert heeft op 24 november 2010 de Gemeenteprijs gewonnen in het kader van het actieplan 'Radicalisering en Polarisation 2007-2010' (www.rijksoverheid.nl: Gemeente Weert wint Gemeenteprijs). Op het YouTube-filmje van 6 november 2009 spreekt de coördinator integrale veiligheid van Weert de wens uit dat Weert de Gemeenteprijs gaat winnen. De coördinator legt onder andere uit dat er in Weert wel spanningen zijn, maar er zich feitelijk geen problemen voordoen op het gebied van radicalisering en polarisatie. Als het filmje is afgelopen, verschijnt er in het venster een nieuw filmje: 'Gemeente Weert ruimt sneeuw op' (www.You-Tube.com: Gemeente Weert ruimt sneeuw op, 28 december 2010). Ik vraag me even af of ik niet van Mars ben.

Literatuur

- Beek, S. (2011) *Bevindingen met een lessenserie (Onderzoeksverslag)*. Den Bosch: KPC groep.
- KplusV (2012) *5 jaar lokale projecten Polarisation en Radicalisering resultaatinventarisatie 2007-2011*. In opdracht van het ministerie van Veiligheid en Justitie.
- Lub, V., N. de Groot & J. Schaafsma (2011) *Polarisation radicalisering. De onderbouwing in sociale interventies getoetst*. Utrecht: Movisie.
- Mali, S.R.F., H. Quint, B. Diependaal & W.Ph. Stol (2005) *Effectieve aanpakken jeugdige veelplegers. Op zoek naar voorspellers van succes*. Apeldoorn: Politieacademie.
- Moors, H. (2007) *Extreem? Moelijk! Extreem en radicaal gedrag van jongerengroepen in Limburg*. Tilburg: IVA.
- Pawson, R. & N. Tilley (1997) *Realistic Evaluation*. Londen: Sage.
- Pligt, van der J. & W. Koomen (2009). *Achtergronden en determinanten van radicalisering en terrorisme*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, onderzoeksinstituut psychologie en sociale psychologie.
- Quint, H. (2012) *Ben ik van Mars. Een evaluatieonderzoek naar het Halt project 'De ander en ik'*. Apeldoorn: Politieacademie.
- Spee, I. & M. Reitsma (2010) *Puberaal, lastig of radicaliserend?* Den Bosch: KPC Groep.

Internet

- www.rijksoverheid.nl: Gemeente Weert wint Gemeenteprijs.
- www.KPCgroep.nl, 2012, De ander en ik: www.kpcgroep.nl/kpc-groep/
- www.nu.nl, 31 mei 2012.
- www.You-Tube.com: Coördinator integrale veiligheid, 6 november 2009.
- www.You-Tube.com: Gemeente Weert ruimt sneeuw op, 28 december 2019.

Antiradicaliseringsbeleid: de dingen goed doen of de goede dingen doen?

Amy-Jane Gielen & Ron van Wonderen

In 2011 is een kwalitatief en kwantitatief onderzoek uitgevoerd naar de mate, de vormen en de locaties van discriminatie, polarisatie en radicalisering onder jongeren. Een dergelijk grootschalig en gecombineerd onderzoek naar deze thema's was nog niet eerder uitgevoerd in Nederland. De onderzoeksresultaten bieden interessante inzichten in de aanwezige voedingsbodems voor polarisatie en radicalisering, en aanknopingspunten voor nieuw beleid en reflectie op het bestaande beleid. Mede met behulp van een bespreking van de bestaande evaluatiemethoden stellen we de vraag of antiradicaliseringsbeleid draait om de dingen goed doen of de goede dingen doen.

Inleiding

In mei 2008 vond een Europese politieconferentie plaats met als thema 'Omgaan met Ongelijkwaardigheid en Ondermijning. De toekomst van het politiewerk in de Europese hoofdsteden'. Toenmalig minister Ter Horst vulde het begrip ongelijkwaardigheid toen in als polarisatie, radicalisering, extremisme en de botsing van culturele en religieuze opvattingen, normen en gebruiken. In diverse politiekorpsen is men daarop actief aan de slag gegaan met het thema ongelijkwaardigheid. Zo ook in de veiligheidsregio Utrecht, waar ongelijkwaardigheid van 2008-2011 als een van de speerpunten werd benoemd. Om een aanpak op dit thema te kunnen ontwikkelen ontstond de behoefte om inzicht te krijgen in de vormen, de mate en de locaties van discriminatie, polarisatie en radicalisering. Daarom had het Regionaal College besloten tot een regionaal verkennend onderzoek naar dit thema.¹ Onderdeel hiervan was een kwalitatief en kwantitatief onderzoek om met behulp van een survey onder jongeren, interviews en groeps gesprekken met professionals en deskresearch inzicht te krijgen in de mogelijke aanwezigheid van en voedingsbodems voor discriminatie, polarisatie en radicalisering.

Het survey-onderzoek dat we in dit artikel bespreken, is uitgevoerd door het Verwey-Jonker Instituut en gericht op jongeren in de leeftijd van 14 tot en met 23 jaar uit zowel steden als plattelandsgemeenten. Als methode van onderzoek is gebruik gemaakt van een online survey. Jongeren zijn op verschillende manieren benaderd: via social media, via online panels en via aanvullende werving, onder andere door het plaatsen van berichten op jongerenwebsites, op websites van

1 Hiertoe is succesvol een decentralisatie-uitkering aangevraagd bij het ministerie van Veiligheid en Justitie binnen het Actieplan Polarisation en Radicalisering.

scholen en sportverenigingen en door het persoonlijk overhandigen van flyers met een link naar de vragenlijst. In totaal hebben 2701 jongeren de vragenblokken over discriminatie en polarisatie beantwoord. Hiernaast hebben 2168 jongeren de onderzoeksvragen over voedingsbodems voor radicalisering beantwoord. In het onderzoek is gestreefd naar voldoende representatie van groepen naar achtergrondkenmerken zoals sekse, leeftijd, opleidingsniveau, etnische herkomst of religie (christendom, islam en niet-gelovig). Alle relevante achtergrondkenmerken bleken voldoende aanwezig in de steekproef om de analyses uit te kunnen voeren. Daarmee heeft het onderzoek een representatieve landelijke zeggingskracht. In het survey-onderzoek zijn onder meer de volgende onderzoeksvragen beantwoord:

- Wat zijn de ervaringen van jongeren op het gebied van polarisatie, radicalisering en discriminatie? Hierbij gaat het om de aard (welke vorm), omvang (kwantiteit), oorzaken en locatie (welke gemeente, maar ook in welke context: school/horeca/ buurt/sportclub/jongeren centrum/werk/stage).
- Zijn er onder jongeren voedingsbodems te identificeren voor discriminatie, polarisatie en radicalisering?
- Wat zijn attitudes van jongeren ten aanzien van discriminatie, tolerantie en diversiteit?
- In hoeverre melden jongeren discriminatie? En zo ja, waar melden jongeren dit? Zo nee, waarom niet?

Voor het kwalitatieve onderzoeksdeel zijn door A.G. Advies interviews en groepsgesprekken gevoerd met 119 politiemensen, gemeenteambtenaren, jongeren- en welzijnswerkers. Verder is door Eva Klooster Advies gesproken met dertig mensen van (etnische) zelforganisaties en woningbouwcorporaties. In de (groeps)gesprekken met politie en jongerenwerk en in de gesprekken met sleutelfiguren (zelforganisaties en woningbouwcorporaties) zijn naast discriminatie en polarisatie de volgende vormen van radicalisering en extremisme besproken: rechtse radicalisering, islamitische radicalisering, links activisme en extremisme, dierenrechtenactivisme en -extremisme, en radicalisering en extremisme bij individuen, de zogenoemde 'lone wolves' die extreem geweld niet schuwen, maar bij wie een duidelijke ideologie ontbreekt en eerder sprake is van psychiatrische problematiek (denk aan Tristan van der Vlist in Alphen aan den Rijn). De professionals is gevraagd in hoeverre er sprake is van signalen die kunnen duiden op radicaliseringsprocessen en radicaal gedachtegoed onder jongeren.

De verschillende onderzoeksresultaten zijn gecombineerd in een overkoepelende rapportage van A.G. Advies en Verwey-Jonker, die in april 2012 door het Regionaal College openbaar is gemaakt: *Ongelijkwaardigheid. Resultaten van een verkennend onderzoek in de regio Utrecht*. De resultaten van het onderzoek zijn betrekkelijk uniek. In Nederland zijn de onderzoeken van Van den Bos, Loseman en Doosje (2009), Slootman en Tillie (2006) en Roex, Van Stiphout en Tillie (2010) de weinige studies die wat betreft indicatoren en omvang vergelijkbaar zijn met deze survey. Dit maakt dat dit type onderzoek feitelijk pionierend en verkennend is. In de jongerensurvey is bovendien gestreefd naar voldoende representatie van

groepen in de steekproef naar achtergrondkenmerken. We zijn daarom van mening dat de resultaten van de jongerensurvey hierdoor zeggingskracht hebben voor heel Nederland. Daarnaast is een combinatie van dergelijk kwantitatief en kwalitatief onderzoek nog nooit eerder uitgevoerd.

In dit artikel zullen we de belangrijkste resultaten van het onderzoek naar polarisatie en radicalisering bespreken en duiden. Op basis van deze resultaten zullen we een aantal aanknopingspunten voor beleid schetsen. Vervolgens houden we de resultaten en de aanknopingspunten voor beleid die daaruit volgen tegen het licht, en bespreken we hoe deze zich verhouden tot het beleid dat in de afgelopen jaren gevoerd is om polarisatie en radicalisering tegen te gaan. Mede met behulp van een bespreking van de bestaande evaluatiemethoden stellen we de vraag of antiradicaliseringsbeleid draait om de dingen goed doen of de goede dingen doen.

Resultaten radicalisering

In het onderzoek is aangesloten bij de definitie dat radicalisering kan worden gezien als het proces bij een persoon of groep waarbij de bereidheid groeit om zelf diep ingrijpende veranderingen van de samenleving en de democratische rechtsorde (eventueel op ondemocratische wijze) na te streven en/of te ondersteunen, dan wel anderen daartoe aan te zetten.² Indien men overgaat tot het gebruik van geweld om de radicale idealen te verwezenlijken, spreekt men niet langer van radicalisering, maar van extremisme.

Volgens de door ons geïnterviewde professionals van politie en jongerenwerk en sleutelpersonen van zelforganisaties en woningbouwcorporaties zijn radicalisering en extremisme onder jongeren eerder uitzondering dan regel. Met de rechtse radicalisering lijkt het mee te vallen: rechtse groeperingen zijn, in tegenstelling tot het verleden, nu weinig actief. Wel signaleert men dat autochtone jongeren zich steeds vaker racistisch en discriminerend uiten. Islamitische radicalisering wordt op incidentele basis gesignaleerd onder individuen, en over enkele moskeeën in de regio bestaan zorgen bij de overheidsdiensten. Sleutelfiguren uit zelforganisaties waarschuwen voor een voedingsbodemp bij veel moslimjongeren. Extreem linkse groeperingen en dierenrechtenactivisme worden relatief het meest gesignaleerd, omdat deze vormen van radicalisering veelal gepaard gaan met demonstraties en zogenaemde 'home visits'. In enkele gevallen maakt men zich zorgen om 'lone wolves': personen (veelal jongeren) die zich op individuele basis terugtrekken uit de samenleving en/of zich zeer extreem uiten, waarbij niet altijd sprake is van een ideologie, maar vaak wel van psychiatrische problematiek.

Op basis van de survey ontstaat een uitgebreider – en soms zorgelijker – beeld van vooral voedingsbodems voor radicalisering. In de survey zijn we de eventuele aanwezigheid onder jongeren nagegaan van aspecten die, volgens wetenschappelijke literatuur, gerelateerd kunnen zijn aan radicaliseringsprocessen. Het onder-

2 *Strijders van eigen bodem* (Buijs, Demant & Hamdy 2006, 16).

liggende theoretisch kader voor deze exercitie is het conceptuele model voor radicaliseringsprocessen van Van den Bos e.a. (2009). Samengevat komt het conceptuele model erop neer dat de factoren die tot radicalisering van jongeren kunnen leiden complex en veelvoudig zijn, en dat er geen directe oorzakelijke verbanden kunnen worden gelegd tussen demografische factoren (religieuze gezindheid, etnische en culturele achtergrond, sekse, opleiding en leeftijd) en radicalisering. Waarom sommige jongeren radicaliseren, kan alleen worden begrepen als inzichtelijk wordt gemaakt hoe jongeren de moderne samenleving ervaren. In het bijzonder stellen zij een conceptueel model voor dat ervan uitgaat dat de volgende sociaalpsychologische aspecten een cruciale rol spelen bij radicaliseringsprocessen: waargenomen onrechtvaardigheid,³ een sterke psychologische (emotionele) reactie op onzekerheden die jongeren in hun leven ervaren, en het gevoel dat de groep waarvan de jongere deel uitmaakt (of de overtuigingen waar deze groep voor staat) wordt bedreigd door andere groepen.

Relatief veel jongeren ervaren onrechtvaardigheid, vooral islamitische jongeren scoren hier relatief hoog op. Zo onderschrijft 76% van de islamitische jongeren in meer of mindere mate dat moslims minder kansen krijgen dan anderen in Nederland. Daarnaast is 85% van hen het in meer of mindere mate eens met de stelling dat moslims in Nederland worden gediscrimineerd. Wat betreft onzekerheid over de eigen identiteit is sprake van een gevarieerd beeld. Enerzijds blijkt dat de meeste jongeren veel bezig zijn met hun eigen identiteit, ze denken na over wie ze zijn. Tegelijkertijd lijkt de meerderheid van de jongeren dat proces goed te doorlopen: de meesten van hen weten wat ze belangrijk vinden in hun leven en voelen zich niet onzeker over hoe zij goed moeten leven en over hun toekomst in Nederland. De derde voedingsbodem, ervaren groepsdreiging, is in de survey geoperationaliseerd door de jongeren te vragen of moslims, dan wel niet-moslims, andere normen en waarden hebben en/of worden voorgetrokken bij het verdelen van banen. Groepsdreiging wordt ervaren door een belangrijk deel van zowel de moslimjongeren als de autochtone jongeren. Deze ervaren groepsdreiging is echter groter bij moslimjongeren dan bij autochtone jongeren. Bijna vier op de vijf moslimjongeren zijn het in meer of mindere mate eens met de stelling dat moslims minder kans maken op een baan. Daarentegen denkt bijna één op de vijf autochtone jongeren dat moslims juist meer kans maken op een baan dan niet-moslims. Van de autochtone jongeren denkt bijna één op de vijf dat bedrijven eerder moslims aannemen, ook al is een niet-moslim geschikter voor de baan.

Hiernaast bieden *attitudes* van jongeren jegens onderwerpen die gerelateerd zijn aan het proces van radicalisering, informatie over het stadium van radicalisering waarin zij zich bevinden. Hierin onderscheiden Van den Bos e.a. (2009) in hun onderzoek de volgende aspecten van radicalisering: legitimiteit van de Nederlandse autoriteiten, gevoelens van superioriteit over de eigen (sub)cultuur, inhoud

3 Het gevoel van onrechtvaardigheid of achterstelling kan de eigen persoon betreffen of de sociale groep waartoe men behoort. Dit betreft vaak materiële zaken (minder kansen krijgen bij het vinden van een huis, een baan, een stageplek). Maar ook het gevoel hoe men wordt behandeld is belangrijk (zoals ervaren disrespect en onrechtvaardigheid).

delijke aspecten van radicaal gedachtegoed (de specifieke ideologische of religieuze elementen van radicalisering), 'wij-zij-denken', betrokkenheid en verbondenheid (of de afwezigheid daarvan) bij de Nederlandse samenleving, en attitude ten aanzien van radicaal gedrag.

Wat betreft de legitimiteit van de Nederlandse autoriteiten blijkt uit het onderzoek dat de meerderheid van de jongeren vertrouwen heeft in en respect heeft voor de Nederlandse autoriteiten. Opvallend daarbij is dat de politie het meeste respect (82%) geniet bij de jongeren. Uit de onderzoeksresultaten komt tevens het beeld naar voren dat de meeste moslimjongeren zich niet superieur voelen ten opzichte van mensen uit andere culturen. Ook de meeste autochtone jongeren voelen zich niet superieur ten opzichte van mensen uit andere culturen. Wel vindt een meerderheid van de autochtone jongeren in meer of mindere mate dat iedereen trots zou moeten zijn op de Nederlandse nationaliteit.

De meeste moslimjongeren in de survey kunnen zich in meer of mindere mate vinden in de stellingen die aan hen zijn voorgelegd met betrekking tot hun attitude jegens gedachtegoed dat is gerelateerd aan moslimradicalisme. Zo vindt de meerderheid van de moslimjongeren het belangrijk om moslim te zijn, en voelt men zich gekwetst als iemand iets slechts zegt over de islam. Een derde van de jongeren is het in meer of mindere mate eens met de stelling dat moslims terug moeten naar de oorspronkelijke wortels van de islam. Een derde van de jongeren vindt bovendien dat er maar één interpretatie van de Koran mogelijk is en dat elke moslim zich hier aan moet houden. Drie op de tien van deze jongeren denken dat hun ideale samenleving werkelijkheid kan worden; hiernaast denkt 41% van hen dat dit mogelijk kan gebeuren. Aan autochtone jongeren zijn vier stellingen voorgelegd over hun attitude jegens gedachtegoed dat gerelateerd kan zijn aan rechts extremisme. Autochtone jongeren hebben gemiddeld minder sympathie voor radicaal gedachtegoed dan moslimjongeren. Veel autochtone jongeren geven weliswaar aan dat het voor hen belangrijk is om Nederlander te zijn (45%, tegenover 78% bij moslimjongeren voor wie het belangrijk is om moslim te zijn), maar toch voelt slechts 10% zich persoonlijk gekwetst als iemand iets slechts zegt over Nederland (van de moslimjongeren voelt 54% zich persoonlijk gekwetst als iemand iets slechts zegt over zijn of haar geloof).

Aan moslimjongeren is gevraagd wat zij vinden van de wijze waarop het publieke debat over de islam wordt gevoerd. Aan autochtone jongeren zijn dezelfde vragen voorgelegd, maar dan met betrekking tot het publieke debat over de multiculturele samenleving. Van de 92% van de moslimjongeren die het debat over de islam in Nederland volgt, vindt 69% dat er te negatief over de islam wordt gesproken in Nederland. Van de 80% van de autochtone jongeren die het debat over de multiculturele samenleving in Nederland volgt, vindt 27% dat het debat te positief wordt gevoerd.

Wat betreft de attitude ten opzichte van radicaal gedrag wijst een grote meerderheid van zowel moslimjongeren als autochtone jongeren het gebruik van geweld om religieuze of ideologische idealen te bereiken af, een minderheid echter niet.

Zo onderschrijft 16% van de moslimjongeren en 9% van de autochtone jongeren de stelling dat geweld niet goed is, maar soms de enige manier om religieuze of ideologische idealen te bereiken. Van de moslimjongeren heeft 40% en van de autochtone jongeren 30% (een beetje) begrip voor anderen in Nederland die geweld gebruiken. Van de moslimjongeren die vinden dat er te negatief over de islam wordt gesproken, geeft één op de zeven aan negatieve actie (zoals geweld of bedreiging) niet op voorhand uit te kunnen sluiten om de toon van het debat te veranderen. Van de moslimjongeren zegt 20% (heel) af en toe een website te bezoeken waarop staat dat streng opgetreden dient te worden jegens ongelovigen, en 3% doet dat vaak of heel vaak. Van de autochtone jongeren die vinden dat het debat over de multiculturele samenleving te positief wordt gevoerd, zegt één op de tien negatieve actie (zoals geweld of bedreiging) op voorhand niet uit te kunnen sluiten om de toon van het debat te veranderen. Verder bezoekt 9% van de autochtone jongeren (heel) af en toe een radicale website waarop staat dat streng opgetreden dient te worden jegens mensen die geen Nederlandse achtergrond hebben, 1% doet dat vaak.

Polarisatie

Polarisatie definiëren wij als de verscherping van tegenstellingen tussen groepen in de samenleving die resulteert of kan resulteren in toenemende spanningen tussen deze groepen en in segregatie langs etnische of religieuze lijnen. Polarisatie verwijst nadrukkelijk naar groepen en is daarmee een ander type proces dan radicalisering, dat een individueel proces is. Het onderzoek onder professionals maakt inzichtelijk dat polarisatie niet alleen op etnisch en religieus gebied speelt, maar allerlei andere vormen kan aannemen. Zoals tussen jeugdgroepen, bijvoorbeeld als jeugdgroepen slecht met elkaar mengen; tussen jong en oud, bijvoorbeeld als oudere (autochtone) bewoners weinig tolerant zijn ten aanzien van hanggroepen met veel allochtone jongeren of als deze groepen veel overlast geven; tussen individuen of groepen binnen dezelfde religie, bijvoorbeeld wanneer deze elkaar de maat nemen en/of uitsluiten op het moment dat (de meest strikte) religieuze regels en normen niet in acht worden genomen; tussen dorps- en stadskernen en omliggende buitengebieden, wat zich bijvoorbeeld kan uiten in knokpartijen tussen jongeren; tussen bewoners en autoriteit/overheid, bijvoorbeeld wanneer mensen zich afzetten tegen 'het gezag', zoals de politie, de gemeente of het jongerenwerk; tussen buurtbewoners en heel specifieke groepen (bijvoorbeeld Roma of Polen), wat zich uit in negatieve attitudes en vooroordelen. Professionals signaleren diverse vormen van polarisatie: tussen allochtoon en autochtoon, tussen bepaalde etnische groepen, tussen jong en oud, binnen religies ('vroom, vromer, vroomst'), tussen dorps- en stadskernen en omringende gebieden, tussen bewoners en overheid ('systeemhaat') en tussen bewoners en specifieke groepen (Roma, Polen).

Uit de survey blijkt dat de meeste jongeren in de regio een positieve houding hebben tegenover mensen met een andere culturele of religieuze achtergrond en dat ze soms (59%) of vaak (25%) omgaan met jongeren uit andere culturen. Naast deze 'algemene attitude' ten aanzien van mensen met andere achtergronden is in

de survey echter ook gevraagd of er specifieke bevolkingsgroepen zijn waar jongeren niet zo positief over denken. Dit wordt bevestigd door driekwart van de jongeren (32% helemaal eens en 43% een beetje eens met de stelling dat er in Nederland bevolkingsgroepen wonen waar men niet zo positief over denkt). De Marokkaanse bevolkingsgroep wordt in dit verband het vaakst genoemd, niet alleen door autoctonen, maar ook door (Turkse) moslimjongeren en door niet-moslimjongeren met een niet-westerse allochtone achtergrond (Surinaams, Antilliaans en overig). Jongeren geven overigens nadrukkelijk aan dat ze hiermee niet de hele bevolkingsgroep bedoelen, maar veeleer sommige personen uit deze bevolkingsgroep. Aan de jongeren die vinden dat er in Nederland bevolkingsgroepen wonen waarover ze niet zo positief denken, is gevraagd om toe te lichten waarom. De meest genoemde redenen hiervoor hebben betrekking op vermeend overlast gevend of crimineel gedrag van leden van deze bevolkingsgroepen, en op negatieve persoonlijke ervaringen met deze bevolkingsgroepen. In mindere mate worden andere normen en waarden en andere opvattingen genoemd, bijvoorbeeld over hoe meisjes en jongens zich moeten gedragen. In tegenstelling tot wat vaak wordt gesuggereerd in het publieke debat, blijkt religie niet of nauwelijks een rol te spelen bij de verhoudingen tussen jongeren uit verschillende bevolkingsgroepen. De meeste jongeren zeggen in hun vrije tijd om te gaan met jongeren uit andere culturen. Desalniettemin ergeren zij zich soms en/of ervaren ze soms spanningen met mensen uit andere culturen. Veel jongeren geven aan dat ze als gevolg hiervan wel eens contacten vermijden met mensen uit andere culturen. Uitgesplitst naar locaties blijkt dat jongeren op sportverenigingen het meest harmonieus omgaan met mensen uit andere culturen, en in de eigen woonbuurt en in de horeca het minst harmonieus (op deze locaties is vaker sprake van conflicten of elkaar vermijden).

Duiding van de resultaten

De resultaten van de survey onder jongeren suggereren dat er voedingsbodems voor radicalisering (zie voor conceptueel model voor radicaliseringsprocessen Van den Bos e.a. 2009) aanwezig zijn bij een deel van vooral de moslimjongeren. Tevens zijn er bij sommige van deze jongeren positieve attitudes ten aanzien van denkbeelden die aan processen van radicalisering kunnen worden gerelateerd (zoals zich superieur voelen ten opzichte van anderen, positief oordeel over inhoudelijke aspecten van radicale gedachtegoed). Dit zegt op zichzelf echter weinig als het gaat om de vraag hoeveel jongeren zijn *geradicaliseerd*. Bij gebrek aan geobjectiveerde vergelijkingsstandaards is het moeilijk, zo niet onmogelijk, om aan te geven hoeveel jongeren in onze survey 'geradicaliseerd zijn'. Wat zegt het als 9% van de autochtone jongeren meent dat geweld soms de enige manier is om een ideaal te bereiken? Of dat één op de acht moslimjongeren vindt dat er te negatief over de islam wordt gesproken en negatieve actie niet uit wil sluiten? Of dit hoge of lage percentages zijn, is input voor nader onderzoek en voor maatschappelijk debat. Want in de eerste plaats gaat het hier om attitudes en gedragsintenties, niet om daadwerkelijk agressief handelen. We hebben ook niet onderzocht wat jongeren precies verstaan onder 'het eventueel gebruiken van geweld als het niet anders kan'. Bedoelt men hier het uitdelen van een klap als een klasge-

noot negatief over de islam praat? Of denkt men aan het soort van agressie zoals die elk weekend voorkomt in het uitgaansleven tussen jongeren? Aldus gerede-neerd zijn de percentages jongeren die een positieve attitude hebben naar geweld niet bijzonder hoog. We kunnen echter ook niet uitsluiten dat er ook jongeren aan de survey hebben deelgenomen die wel degelijk geweld willen gebruiken om hun radicale ideeën kracht bij te zetten.

Aanknopingspunten beleid

Ons onderzoek biedt niet alleen inzicht in de mate van polarisatie en de voedingsbodem voor radicalisering, maar ook aanknopingspunten voor gemeentelijk, regionaal en landelijk beleid. Op basis van de resultaten van de enquête blijken discriminatie, polarisatie en radicalisering frequenter voor te komen dan professionals in de (groeps)gesprekken hebben aangegeven. Er lijkt een discrepantie te zijn tussen wat jongeren ervaren en wat professionals signaleren. Hieruit is af te leiden dat een vorm van deskundigheidsbevordering op dit punt gewenst is. Daarbij dient op signalering en aanpak te worden ingezoomd, alsmede op het bespreekbaar maken van discriminatie, polarisatie en radicalisering onder jongeren. Ervaringen met discriminatie en uitsluiting kunnen een voedingsbodem zijn voor polarisatie en radicalisering (Mellis 2007; Gielen 2008). Vanuit dat perspectief bekeken is het zorgelijk dat één op de drie jongeren wel eens discriminatie ervaart. Van alle allochtone jongeren met een niet-westerse achtergrond voelt 40% zich wel eens gediscrimineerd vanwege zijn of haar huidskleur, land van herkomst of culturele achtergrond (bij autochtone jongeren is dat slechts bij één op de 25 jongeren het geval). De 'daders' van discriminatie en polarisatie zijn over het algemeen jongeren onderling. Een klein deel ondervindt hiervan negatieve gevolgen, variërend van boosheid en verdriet tot isolement (stoppen met stage, studie of werk). Meer bewustwording van de negatieve gevolgen van discriminatie en polarisatie onder jongeren is dus wenselijk. Veel jongeren die discriminatie hebben ervaren, zeggen dat melden niet helpt, of denken dat de melding niet serieus zal worden genomen. Het voorkomen en tegengaan van discriminatie enerzijds en het bespreekbaar maken van discriminatie en polarisatie anderzijds, evenals het serieus nemen van meldingen op diverse locaties (in het onderwijs, het jongerencentrum, de horeca en de buurt), zijn van groot belang als men wil bijdragen aan het wegnemen van een deel van de voedingsbodem voor polarisatie en radicalisering.

In tegenstelling tot wat in het publieke debat soms het geval is, suggereert ons onderzoek dat niet religie maar overlast en criminaliteit waarbij leden van bepaalde etnische bevolkingsgroepen zijn oververtegenwoordigd, vooral bijdragen aan polarisatie. Meer aandacht voor de aanpak en gevolgen van overlast en spanningen in buurten zou een positief effect kunnen hebben op het tegengaan van polarisatie. Het onderzoek suggereert tevens dat de toon van het publieke debat over de islam en multiculturele samenleving een voedingsbodem vormt voor radicalisering. Dat is in het onderzoek van Slootman en Tillie (2006) eveneens beves-

tigd. Aandacht voor een positievere en genuanceerdere toon van het debat is dus eveneens een belangrijk aanknopingspunt voor beleid.

Aanknopingspunten voor beleidsevaluatie

Het onderzoek biedt dus belangrijke inzichten in aanknopingspunten voor beleid gericht op deradicalisering. Samengevat zijn dat deskundigheidsbevordering, het voorkomen en tegengaan van discriminatie, het bespreekbaar maken van discriminatie en polarisatie, het serieus nemen van meldingen op diverse locaties, aandacht voor overlast van specifieke etnische groepen, en aandacht voor de negatieve toon van het publieke debat over de islam en de multiculturele samenleving. Maar hoe verhoudt zich dat tot het beleid zoals dat in Nederland gevoerd is? Interventies om polarisatie en radicalisering te voorkomen en tegen te gaan zijn in het recente verleden op grote schaal ingezet op zowel het stedelijke als het regionale en landelijke niveau, zoals onder andere het ministeriële Actieplan Polarisation en Radicalisering 2007-2011 en allerlei gemeentelijke en regionale initiatieven die hieruit volgden. We zullen diverse inventarisaties van dat beleid tegen het licht houden, waaronder dat van Lousberg, Van Hemert en Langelaan (2009),⁴ Van Guldener en Potman (2012) en Lub (2009).

Lousberg e.a. (2009) hebben een overzicht gepubliceerd waarin alle interventies op het gebied van het voorkomen van moslimradicalisering én rechtse radicalisering zijn gestructureerd. In totaal zijn er 213 interventies in kaart gebracht. Daarvan kunnen er 106 toegepast worden bij rechts-radicalen en 174 bij moslimradicalen. Er zijn 67 interventies waarbij geen onderscheid gemaakt wordt tussen rechts-radicalen en moslimradicalen. De uitkomsten van ons onderzoek legitimeren dat er meer interventies worden ingezet voor moslimradicalen dan voor rechts-radicalen; immers, de voedingsbodem voor radicalisering is onder moslimjongeren groter dan onder autochtone jongeren. Echter, in hoeverre is dat in de Nederlandse praktijk ook daadwerkelijk het geval? Uit het onderzoek van Van Guldener en Potman (2012), de resultaatinventarisatie van vijf jaar (2007-2011) lokale projecten over polarisatie en radicalisering, blijkt dat de verhouding van decentralisatie-uitkeringen en subsidies die zich richten op moslimradicalisering en rechtse radicalisering juist meer in evenwicht is (p. 29), mede omdat het ministerie heeft gekozen voor een sterke inzet op beide thema's.

4 Hoewel het CRIME-onderzoek een sterk Europese focus had, is de inventarisatie van interventies grotendeels gebaseerd op Nederlands onderzoek en expertmeetings met Nederlanders. Om die reden betrekken wij dat onderzoek ook in dit artikel.

In het onderzoek van Lousberg e.a. (2009) zijn de verschillende interventies geclusterd⁵ tot vijftien verschillende soorten, die zijn weergegeven in figuur 1.⁶

Figuur 1: Overzicht van interventies om radicalisering te voorkomen en tegen te gaan

Preventief	Curatief	Repressief
Voorlichting aan jongeren over discriminatie etc.	Individuele netwerk-aanpak	Sancties en regels
Training aan eerstelijns werkers	Stage of werkplek	
Gesprek met (potentieel) radicale jongeren	Individuele mentoring	
Activiteiten van jongeren voor jongeren	Deradicalisering	
Contacthypothese (interreligieuze of -culturele dialoog)		
De inzet van rolmodellen/high potentials		
Interventies speciaal voor vrouwen		
Opvoedingsondersteuning		
Vergroten religieuze weerbaarheid		
Inzet op weerbaarheid-empowerment		

In het onderzoek van Movisie identificeert Lub (2009) vier verschillende interventietypen waarop in het Nederlandse beleid sterk is ingezet:

1. Weerbaarheidversterking: individuele trainingen, begeleidingstrajecten, 'empowerment'-trainingen voor groepen die gericht zijn op het vergroten van het gevoel van eigenwaarde van mentaal kwetsbare jongeren zodat ze weerbaarder worden tegen radicale gedachten of beïnvloeding door radicale personen.
2. 'Peer'-methode: jongeren uit de doelgroep ('peers') worden ingezet om probleemjongeren aan te spreken op hun gedrag, voor te lichten of te 'empoweren' en spanningen tussen jongerengroepen weg te nemen.
3. Overbruggend contact: kennismakingsactiviteiten tussen jongeren van verschillende etnische herkomst, religie of subcultuur, waardoor wederzijds begrip gestimuleerd wordt, animositeit weggenomen wordt en tolerantie toeneemt. Dit gebeurt door activiteiten zoals rollenspellen en oefeningen in debattechnieken. Aanname hierbij is dat er een 'vijandbeeld' kan ontstaan door onwetendheid over de 'ander'.
4. Systeembenadering: interventies die een samenhangend aanbod van hulpverlening toepassen: interventies gericht op jongeren op het ombuigen van

5 Lousberg e.a. (2009, 11) maken een onderscheid tussen drie verschillende interventies. Een preventieve interventie is bedoeld om radicalisering te voorkomen. Een curatieve interventie is bedoeld om radicalisering tegen te gaan zodra tekenen van radicalisering gesignaleerd zijn, en is gericht op het gebruik van zachte maatregelen. Een repressieve interventie tot slot is bedoeld om radicalisering tegen te gaan zodra tekenen van radicalisering gesignaleerd zijn, en is gericht op het gebruik van harde maatregelen (zoals het handhaven van regels of straffen).

6 Voor een nadere toelichting op de interventies en essentiële randvoorwaarden voor een effectieve inzet, zie Lousberg e.a. (2009).

extremistisch en polariserend gedrag van jongeren door hen te begeleiden in hun sociale context (familie, vrienden, school, werk).

Wat opvalt is dat behalve ‘voorlichting geven aan jongeren over discriminatie’ geen van de voornoemde aanknopingspunten voor beleid voorkomen in de inventarisaties van het bestaande antiradicaliseringsbeleid. Dat roept de vraag op of het antiradicaliseringsbeleid zich wel op de juiste dingen heeft gericht.⁷

Lousberg e.a. (2009) en Lub (2009) geven aan dat deze interventies slechts heel zeldzaam worden geëvalueerd, onder anderen door Gielen (2008; 2009a; 2009b; 2009c; 2010). Er zijn verschillende evaluatiemethoden die hiervoor ingezet zouden kunnen worden (Gielen & Junne 2008; Gielen & Grin 2009). Zo is er de uit de geneeskunde afkomstige methode van *randomized controlled trials* (RCT's). Deze klassieke methode van het kwantitatief georiënteerde (quasi-)experiment verdeelt de doelgroep van het beleid (in principe aselekt) over een experimentele en controlegroep, waarbij de eerste wel en de tweede niet aan het beleid wordt blootgesteld. Het beleidseffect wordt uitgedrukt in het verschil tussen de na verloop van tijd gemeten effectvariabelen in beide groepen, waarmee een causale relatie tussen beleid en verandering kan worden aangetoond. Op deze methode is ook kritiek, namelijk dat sociaal beleid – en zeker antiradicaliseringsbeleid – zich niet afspeelt in een geïsoleerde klinische omgeving, maar binnen een sociale context die zeer sterk van invloed is op het wel of niet slagen van de interventie.

In allerlei gevallen waarin sprake is van meervoudige veroorzaking en/of causale relaties die geen eenduidige richting hebben, is kwantitatieve kennis veel minder van toepassing (Yanow 2006; Burssens 2007). Bovendien gaat die kennis vaak voorbij aan de rol die interpretaties in handelen spelen, zodat dezelfde interventie in verschillende gevallen tot verschillende resultaten kan leiden (Yanow 2006). Narratieve analyses richten zich niet op een enkelvoudig, causaal verband, maar op configuraties van eigenschappen van interventies, doelgroepen, omgeving enzovoort. Daarmee geven ze nauwkeurig inzicht in elk van de bestudeerde interventies, maar reiken ze weer weinig hulp aan bij het overzetten van de lessen naar een andere context.

Kritisch realisten (Pawson & Tilly 1997; Pawson 2002a; 2002b) hebben getracht de ‘paradigma-oorlog’ tussen de ‘kwantitatieven’ en de ‘kwalitatieven’ te slechten. Zo stellen ze dat waar formele, kwantitatieve kennis ten onrechte vaak contextuele invloeden weglaat, meer narratieve benaderingen vaak weer onvoldoende in staat zijn om te komen tot voor meerdere contexten relevante lessen. Om dit laatste dilemma te overstijgen is het noodzakelijk dat analyses een beter zicht bieden op de (complexe) verbanden tussen mechanismen achter de interventie, de invloed van de context en verschillende patronen van uitkomsten (vgl. Pawson & Tilley 1997). De identificatie en de verklaring van combinaties of het samenspel

7 Hierbij moet aangetekend worden dat deskundigheidsbevordering van professionals in de inventarisaties ontbreekt, terwijl het ministerie van Veiligheid en Justitie hier juist heel sterk op ingezet heeft.

van contexten (C), van onderliggende mechanismen (M) en van de resultaten (O) zijn in het kritisch realistische onderzoek een kerntaak.

Met het Actieplan Polarisatie en Radicalisering was 28 miljoen euro gemoeid. Dat rechtvaardigt de vraag of alle gepleegde interventies ook maatschappelijke impact hebben gehad: is de voedingsbodem voor radicalisering nu afgenomen? En is er wel op de juiste typen interventies ingezet? Afgezien van het feit dat evaluaties van deze interventies zeer schaars zijn, zijn voornoemde evaluatiemethoden niet geschikt om antwoord te geven op deze vraag. Daarvoor is monitoring een veel betere methode. Bij monitoring worden gegevens verzameld om de ontwikkelingen op een bepaald terrein te kunnen volgen. Twee voorwaarden voor monitoring zijn (a) de factor tijd (longitudinaal onderzoek, de gegevens van onderzoek op verschillende tijdstippen worden vergeleken) en (b) dat dezelfde meetinstrumenten worden ingezet. Het onderzoek wordt 'herhaald', wat de betrouwbaarheid vergroot.

Enkele specifieke vragen uit het onderzoek van Slootman en Tillie (2006) die in de survey van Verwey-Jonker Instituut zijn herhaald, laten de potentie zien van monitoring als evaluatiemethode. Wij kunnen de resultaten voor 'islam als strijdpunt'-vragen uit het onderzoek uit 2006 afzetten tegen de resultaten van de jongerensurvey uit 2011. Uit de vergelijking blijkt dat vooral de islam als politiek strijdpunt en de actiebereidheid hoger scoren in 2011: jonge moslims vinden vaker dat het debat over de islam op een te negatieve manier wordt gevoerd, hebben vaker dan in het onderzoek uit 2006 orthodoxe geloofsopvattingen, en vinden vaker dat de islam een politiek strijdpunt is. Als we de cijfers van de jongerensurvey vergelijken met de leeftijdsgroepen 16-18 jaar en 19-34 jaar uit het onderzoek uit 2006, dan zien we dat 43% van de moslimjongeren uit de survey orthodoxe geloofsopvattingen combineert met islam als een politiek strijdpunt, tegenover 37% van de 16- tot 18-jarigen en 35% van de 19- tot 34-jarigen in het onderzoek van Slootman en Tillie. De voorzichtige conclusie kan getrokken worden dat na tien jaar islamdebat moslimjongeren, ten opzichte van vijf jaar geleden, de toon van het debat negatiever zijn gaan vinden en meer bereidheid tonen om het debat – desnoods met buitenwettelijke methoden als geweld, bedreiging en beschadiging – te beïnvloeden. Dat roept de vraag op of er sprake is van een trend die verdere bijsturing in beleid vereist.

Conclusie

Resumerend: uit ons onderzoek is gebleken dat er voedingsbodems voor radicalisering aanwezig zijn bij een deel van vooral de moslimjongeren. Tevens zijn er bij sommige van deze jongeren positieve attitudes ten aanzien van denkbeelden die aan processen van radicalisering kunnen worden gerelateerd (zoals zich superieur voelen ten opzichte van anderen, positief oordeel over inhoudelijke aspecten van het radicale gedachtegoed).

Uit ons onderzoek kan een handelingskader voor beleid gedestilleerd worden. Deskundigheidsbevordering voor professionals om (de voedingsbodem voor) polarisatie en radicalisering te herkennen, het voorkomen en tegengaan van discriminatie, het bespreekbaar maken van discriminatie en polarisatie, het serieus nemen van meldingen op diverse locaties, aandacht voor overlast van specifieke etnische groepen, en aandacht voor de negatieve toon van het publieke debat over de islam en de multiculturele samenleving, zouden belangrijke pijlers van dat beleid moeten zijn.

Kijkend naar de inventarisaties van interventies, zoals die in het stedelijk, regionaal en landelijk beleid ten tijde van het Actieplan Polarisation en Radicalisering 2007-2011 uitgevoerd zijn, valt op dat op 'voorlichting geven over discriminatie' na onze aanbevolen interventies niet in het geïnventariseerde beleid voorkomen. Dat roept de vraag op of het antiradicaliseringsbeleid van de afgelopen jaren wel de juiste focus heeft gehad. Als antiradicaliseringsbeleid met alle methodische moeilijkheden al geëvalueerd werd, dan richtte zich dat op de vraag of de interventie wel was ingezet zoals beoogd (procesevaluatie) en/of dat heeft geleid tot de gewenste verandering bij de doelgroep van de interventie (effectevaluatie). Deze evaluaties zijn niet in staat om uitspraken te doen over het maatschappelijk effect van het beleid: neemt de voedingsbodem voor polarisatie en radicalisering over het geheel genomen af? Daarnaast zijn dergelijke evaluatiemethoden niet geschikt om de vraag te stellen of het gevoerde beleid ook het juiste beleid is. Wij pleiten er daarom voor om niet alleen te kijken of interventies op een goede en effectieve manier worden uitgevoerd, maar om via een impactevaluatie te kijken of dat ook de juiste interventies zijn.

Literatuur

- Bos, K. van den, A. Loseman & B. Doosje (2009) *Waarom jongeren radicaliseren en sympathie krijgen voor terrorisme. Onrechtvaardigheid, onzekerheid en onrecht voor bepaalde groepen*. Den Haag: WODC/Ministerie van Justitie.
- Buijs, F.J., F. Demant & A. Hamdy (2006) *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Burssens, D. (2007) Hoe evident is evidencebased beleid? *Alert*, 33(3), 51-63.
- Gielen, A.J. (2008) *Radicalisering en identiteit*. Amsterdam: Aksant.
- Gielen, A.J. (2009a) *Een kwestie van identiteit. Evaluatie training Identiteit & Weerbaarheid voor moslima's*. Almere: A.G. Advies.
- Gielen, A.J. (2009b) *Uitgesproken meningen. Evaluatie van de religieus-seculiere kring in Stadsdeel Slotervaart*. Almere: A.G. Advies.
- Gielen, A.J. (2009c) *Religie en cultuur in de (Marokkaanse) opvoeding. Evaluatie cursus opvoedingsondersteuning in Stadsdeel Slotervaart*. Almere: A.G. Advies.
- Gielen, A.J. (2010) *The Battle of Osdorp. Een evaluatie van masterclasses discussiëren op scholen in Amsterdam-Osdorp*. Almere: A.G. Advies.
- Gielen, A.J. & J. Grin (2010) De betekenissen van evidence based handelen en de aard van evidence. In: D. Verlet & C. Devos (red.), *Efficiëntie en effectiviteit van de publieke sector in de weegschaal*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.

- Gielen, A.J. & G. Junne (2008) Evaluatie van antiradicaliseringsprojecten. Hoe meet je of radicalisering wordt tegengegaan? In: D. Verlet & C. Devos (red.), *Over beleidsevaluatie: van theorie naar praktijk en terug*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 131-162
- Gielen, A.J., R. van Wonderen & N. Hermens (2012) *Ongelijkwaardigheid. Resultaten van een verkennend onderzoek in de regio Utrecht*. Almere/Utrecht: A.G. Advies/Verwey-Jonker Instituut.
- Guldener, V.R. van, Potman, H.P., Bennekom (2012) *Vijf jaar lokale projecten Polarisatie en Radicalisering. Resultaatinventarisatie over de periode 2007-2011*. Arnhem: KplusV organisatieadvies, WODC.
- Lousberg, M., D. van Hemert & S. Langelaan (2009) *Ingrijpen bij radicalisering. De mogelijkheden van de eerstelijnswerker*. Soesterberg: TNO Veiligheid en Defensie.
- Lub, V. (2009) *Stimulering van maatschappelijke binding van jongeren. Een verkenning naar sociale interventies op het terrein van radicalisering en culturele spanningen*. Utrecht: Movisie.
- Mellis, C. (2007) Amsterdam and Radicalisation: The Municipal Approach. In: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties en Ministerie van Justitie (red.), *Radicalization in Broader Perspective*. Den Haag: The National Coördinator for Counterterrorism, 40-48
- Pawson, R. & N. Tilley (1997) *Realistic Evaluation*. London: SAGE.
- Pawson, R. (2002a) Evidence-based Policy. In Search of a Method. *Evaluation*, 8(2), 157-181.
- Pawson, R. (2002b) Evidence-based Policy. The Promise of 'Realist Synthesis'. *Evaluation*, 8(3), 340-358.
- Roex, I. S. van Stiphout & J. Tillie (2010) *Salafisme in Nederland. Aard, omvang en dreiging*. Amsterdam: Instituut voor Migratie en Etnische Studies.
- Slootman, M. & J. Tillie (2006) *Processen van radicalisering. Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaal worden*. Amsterdam: Instituut voor Migratie en Etnische studies.
- Yanow, D. (2006) Evidence-based Policy. In: M.W. Bevir (ed.), *Encyclopedia of Governance*. Newbury Park, CA: Sage.

Ethische rechtvaardigingen voor preventieve interventies bij radicalisering

Anke van Gorp & Arnold Roosendaal

Interventies om terroristische aanslagen te voorkomen kunnen zowel juridisch als moreel gerechtvaardigd worden. Binnen de Nederlandse brede benadering tegen terrorisme wordt er ook gekeken naar radicalisering, maar de rechtvaardiging daarvoor is lastig. Als een (voormalige) radicaal om hulp vraagt of als een radicale groep een sekte wordt, laten theorieën als die van Kant en Rawls ingrijpen toe. Preventieve of deradicaliseringsinterventies zijn vanuit liberaal-democratische theorieën echter problematisch. Een rechtvaardiging van dit type interventies kan gevonden worden in de deugdethiek, adolescenten worden geholpen in hun queeste naar het goede leven. Deze rechtvaardiging leidt wel tot randvoorwaarden aan de interventies.

1 Inleiding

Radicalisering van jongeren is een maatschappelijk fenomeen dat veel aandacht vraagt. Er is veel onderzoek gedaan naar factoren die van invloed zijn op radicalisering en het uiteindelijk overgaan tot terroristische aanslagen of juist deradicalisering (zie bijv. Bjørge 2011; Bongar, Brown, Beutler, Breckenridge & Zimbardo 2006; Buijs, Demant & Hamdy 2006; De Wolf & Doosje 2010; Kruglanski & Fishman 2006; Linden 2009; Moghaddam 2005; Silke 2008; Van der Valk & Wagenaar 2010). Een belangrijke reden hiervoor is dat er een risico is op gewelddadig handelen op grond van radicale denkbeelden. Dit gewelddadige handelen kan grote schade aanrichten in de maatschappij. Een perspectief dat in de discussie rondom radicalisering en de preventie en bestrijding daarvan nauwelijks aandacht krijgt, is het ethische perspectief. Dit artikel beoogt een bijdrage te leveren aan het debat door eerst kort de beperkte mogelijkheden van strafrechtelijke interventies uiteen te zetten en vervolgens te onderzoeken in hoeverre interventies te rechtvaardigen zijn op ethische gronden.

In het kader van een Europees project over radicalisering, genaamd SAFIRE, is ethisch parallel onderzoek uitgevoerd naar de toelaatbaarheid van interventies tegen radicalisering (www.safire-project-results.eu). Ethisch parallel onderzoek is een methode om ethische vragen die ontstaan tijdens een onderzoeks- of ontwikkelingsproces te identificeren en te adresseren in samenwerking met onderzoekers die zich inhoudelijk met het hoofdonderwerp bezighouden (Van Gorp & Van der Molen 2011). Het ethisch parallel onderzoek bestaat uit het participeren in projectmeetings, het interviewen van de andere onderzoekers, het starten en begeleiden van discussies over ethische vragen, en het adviseren op het gebied van onderzoeksethiek.

Het ethisch parallel onderzoek in dit project heeft tot discussies en ideeën geleid die relevant zijn voor preventieve programma's op het gebied van radicalisering en wellicht ook voor andere preventieve programma's, bijvoorbeeld op het gebied van preventie van criminaliteit door jongeren. Het is belangrijk daarbij op te merken dat de inschatting van de kans op het gebruik van geweld een verschil in rechtvaardiging voor een interventie op kan leveren. In het geval van preventieve interventies is die kans nog niet verhoogd.

De centrale ethische vraag bij preventie is waarom (een onderdeel van) de centrale of lokale overheid, of een in opdracht daarvan werkende private organisatie, mag interveniëren in iemands leven op het moment dat deze persoon (nog) geen wetten overtreedt of anderen schaadt. Bij radicalisering gaat het om een zeer persoonlijk proces van identiteitsvorming waar normaal gesproken de overheid in een democratie niet tegen optreedt.¹ De Nederlandse brede benadering tegen terrorisme richt zich deels juist op radicalisering (Akerboom 2012, 7). Preventieve programma's zijn over het algemeen ontwikkeld voor jonge mensen die hun identiteit zoeken en wellicht tijdelijk radicale ideeën hebben, bijvoorbeeld op politiek of religieus gebied of met betrekking tot natuur en dieren. Deze jongeren gebruiken meestal geen ideologisch geweld en zullen over het algemeen ook geen terroristische aanslagen plegen. Waarom zou iemand buiten de directe sociale kring van deze jongeren mogen interveniëren? In dit artikel wordt eerst in paragraaf 2 gekeken naar de strafrechtelijke basis om specifieke interventies op te zetten om radicalisering te voorkomen of te stoppen. Vervolgens wordt in paragraaf 3 gekeken of er een ethische basis is voor interventies; daarbij komen utilistische en deontologische theorieën aan bod. Daarna wordt in paragraaf 4 een deugdethische benadering gekozen, waar mogelijkheden voor het rechtvaardigen van preventieve interventies tegen radicalisering te vinden zijn. Daarbij hoort wel een aantal randvoorwaarden en die worden kort besproken in paragraaf 5. De slotparagraaf vat de bevindingen samen.

2 Strafrechtelijke grondslagen voor preventie van terrorisme en radicalisering

Wat betreft het voorkómen van terroristische aanslagen zijn er wettelijke grondslagen waarop actie ondernomen kan worden. Het Nederlandse strafrechtssysteem kan getypeerd worden als zogenoemd daadstrafrecht; dit wil zeggen dat er daadwerkelijk een bepaalde handeling moet zijn en dat enkel intentie niet voldoende is om strafbaar te zijn. Het is niet noodzakelijk dat als gevolg van die handeling ook schade ontstaat. Het voorbereiden van een strafbaar feit kan volstaan. Daarnaast is het uiteraard mogelijk dat een poging tot een strafbaar feit wordt

1 Identiteitsvorming gebeurt niet in afzondering en groepsprocessen spelen een belangrijke rol bij zowel radicalisering als deradicalisering, maar dan nog blijft de vraag of een overheidsorganisatie daar een rol in te spelen heeft. Er zijn recent wel voorbeelden waar de overheid om extra waakzaamheid vraagt richting radicaliserende jongeren die naar Syrië afreizen en bij terugkomst een mogelijke bedreiging kunnen vormen. Zie bijv. www.rijksoverheid.nl/nieuws/2013/03/13/dreigingsniveau-terrorisme-verhoogd.html.

begaan die mislukt. Omdat ernstige schade voorkomen moet kunnen worden, biedt de wet dus mogelijkheden om een terroristische aanslag te voorkomen wanneer er daadwerkelijk een bepaalde handeling wordt uitgevoerd door een verdachte.² Op grond van artikel 45 van het Wetboek van Strafrecht (Sr) is een poging tot misdrijf strafbaar wanneer het voornemen van de dader zich door een begin van uitvoering heeft geopenbaard. Denk daarbij bijvoorbeeld aan het plaatsen van een bom, waarbij de dader wordt gepakt voordat hij de bom tot ontploffing heeft kunnen brengen. Of hij probeert de bom wel tot ontploffing te brengen, maar de bom gaat niet af. De aanslag is daarbij niet uitgevoerd, maar de intentie van de dader was onmiskenbaar duidelijk. Ook met betrekking tot discriminatie en het aanzetten tot haat en geweld zijn er wettelijke grondslagen waarop individuen en groepen strafrechtelijk aansprakelijk gehouden kunnen worden. Dit is vastgelegd in artikel 137d Sr, met daaraan een geldboete of gevangenisstraf van maximaal een jaar gekoppeld. Lid 2 van het artikel bepaalt dat in het geval dat dergelijke activiteiten herhaaldelijk of in vereniging plaatsvinden, de maximale gevangenisstraf twee jaar is. Een belangrijk vereiste voor strafbaarheid van discriminatie of het aanzetten tot haat en geweld is de openbaarheid van de uiting. Ook in dit verband moet er dus een zichtbare uiting zijn van het begin van een uitvoering of een daadwerkelijke uitvoering van het strafbare feit.

Het gevolg van het vereiste van de openbare uiting is dat het voorbereiden van discriminatie of aanzetten tot haat en geweld niet strafbaar is. Het begin van de uiting betekent meteen de uitvoering van het strafbare feit. In deze zin is het dus anders dan bijvoorbeeld het plaatsen van een bom, waarbij de voorbereidende handelingen duidelijk de intentie van de dader kenbaar maken. Op het moment dat de uiting is begonnen, is er wel sprake van de vereiste openbaarheid en is de discriminerende uiting of de aanzet tot haat en geweld een strafbare handeling. Het is dus ook pas vanaf dat moment mogelijk om in te grijpen.³ In het verlengde hiervan wordt duidelijk dat preventie van radicalisering problematisch is vanuit juridisch perspectief. Radicalisering is het proces waarin een bepaald gedachtegoed ontwikkeld wordt en vorm krijgt. Dat sluit aan bij een intentie en is dus onvoldoende grond voor enige interventie binnen het kader van het Nederlandse daadstrafrecht. Radicalisering en/of extremisme zijn dan ook niet als zodanig wettelijk gedefinieerd.

Terrorisme is wel in het Nederlandse strafrecht opgenomen. Er worden echter verschillende definities gehanteerd door de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD), de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) en de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties. De Nederlandse minister van Justitie heeft in 2010 het begrip terrorisme als volgt gedefinieerd: "Terrorisme is het uit ideologische motieven dreigen met, voorbereiden of plegen

- 2 Die persoon kan natuurlijk ook op het moment van de handeling pas verdachte worden wanneer er vooraf geen aanwijzingen waren om de bewuste persoon als dusdanig te bestempelen.
- 3 Dit is dus anders dan wanneer een aangekondigde demonstratie verboden wordt wegens een mogelijke verstoring van de openbare orde. Het voorbereiden van de demonstratie is geen strafbare handeling, maar er wordt wel vooraf ingegrepen om bepaalde uitingen te voorkomen. Omdat de uitingen niet gedaan worden, is er geen strafbaar feit gepleegd en is er geen reden tot bestraffing.

van op mensen gericht ernstig geweld, dan wel daden gericht op het aanrichten van maatschappijontwrichtende zaakschade, met als doel maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen, de bevolking ernstige vrees aan te jagen of politieke besluitvorming te beïnvloeden (Minister van Justitie en minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2010, 3). Deze definitie wordt bij wet- en regelgeving als uitgangspunt gebruikt. In lijn met het EU-Kaderbesluit inzake terrorismebestrijding is in het Wetboek van Strafrecht (in art. 83a) geen definitie van terrorisme opgenomen, maar wel een definitie van terroristisch oogmerk. Onder terroristisch oogmerk wordt verstaan: 'het oogmerk om de bevolking of een deel der bevolking van een land ernstige vrees aan te jagen, dan wel een overheid of internationale organisatie wederrechtelijk te dwingen iets te doen, niet te doen of te dulden, dan wel de fundamentele politieke, constitutionele, economische of sociale structuren van een land of een internationale organisatie ernstig te ontwrichten of te vernietigen' (Kaderbesluit van de Raad 2002, 3). Totaal gezien lijkt het erop dat de Nederlandse minister van Justitie 'ideologische motieven' als element voor terrorisme heeft toegevoegd ten opzichte van het Europese Kaderbesluit. Hoe een dergelijk motief bewezen dient te worden is echter nog onduidelijk.

In de praktijk wordt bij het strafbaar stellen van terroristische misdrijven uitgegaan van het misdrijf op zich zoals dat in het Wetboek van Strafrecht is opgenomen. Mocht er een terroristisch oogmerk zijn van waaruit het strafbare feit is gepleegd, dan wordt dat vaak als een strafverzwarende omstandigheid gezien. In artikel 83 Sr is een lijst opgenomen van welke misdrijven worden aangemerkt als terroristisch misdrijf wanneer zij met een terroristisch oogmerk zijn begaan. In de artikelen die bij die misdrijven horen, is een lid toegevoegd waarin de maximale straf wordt aangegeven wanneer sprake is van een terroristisch oogmerk.

Omdat het in de gevallen van terroristische misdrijven, waaronder aanslagen, gaat om concrete misdrijven die als zodanig strafbaar zijn gesteld, gelden ook hier de mogelijkheden tot ingrijpen bij voorbereidende handelingen waaruit de intentie van de dader om een strafbaar feit te plegen blijkt. Bovendien zijn in de Wet ter verruiming van de mogelijkheden tot opsporing en vervolging van terroristische misdrijven mogelijkheden gecreëerd om al in een vroeger stadium met een lagere bewijslast in te kunnen grijpen om zo aanslagen te voorkomen (zie voor een uitgebreid rechtsvergelijkend onderzoek naar de mogelijkheden in de Verenigde Staten en Nederland voor anticiperende opsporing Hirsch-Ballin 2012).

De conclusie uit het voorgaande is dat strafrechtelijk gezien preventie van (terroristische) aanslagen wel mogelijk is, maar dat tegen radicalisering niet preventief kan worden opgetreden. Betekenen deze juridische grenzen dan dat een overheid niets mag doen om radicalisering van burgers te voorkomen of terug te draaien?

Wij zullen in het navolgende beargumenteren dat het wel degelijk moreel toegestaan is voor de overheid om te proberen radicalisering van burgers te voorkomen, maar dat er wel strikte grenzen zijn aan het type programma dat ontwikkeld

mag worden.⁴ Voorts zullen we laten zien dat de argumentatie voor interventies berust op deugdethische argumenten en minder op argumenten over een liberaal-democratische samenleving. Dit laatste kan problematisch zijn, omdat een deugdethische visie op de samenleving botst met ideeën dat een pluralistische samenleving enkel mogelijk is als de overheid zich verre houdt van invullingen van het goede leven voor haar burgers (Rawls 1971; zie voor een goed overzicht van ideeën over de neutraliteit van de staat en wat dit inhoudt Van der Burg 2009).

3 Morele rechtvaardiging interventies? Utilistische en deontologische theorieën

In enkele Europese landen⁵ zijn voorbeelden van deradicaliseringsinterventies waarbij non-gouvernementele organisaties (ngo's) of lokale overheden mensen helpen om uit het extreem rechtse milieu of een criminele bende te komen. Deze programma's hebben in elk geval als doel dat een individu een groep verlaat (disengagement) en geen met rechts extremisme verbonden symbolen meer draagt/gebruikt. Afhankelijk van het programma kan er ook geëist worden om nog eens kritisch te kijken naar de eigen ideeën en idealen (deradicalisering). Sommige ngo's ontvangen subsidie van lokale of nationale overheden, andere niet.⁶ Jongeren die uit hun extreem rechtse milieu willen loskomen, kunnen via deze programma's hulp krijgen. Dit is moreel gezien redelijk onproblematisch. Mensen komen vrijwillig bij een programma en worden op hun verzoek geholpen bij praktische zaken en het loslaten van hun voormalige extremistische milieu. Zolang mensen in de programma's goed geïnformeerd zijn over wat ze geacht worden te doen, wat de doelen van het programma zijn en wat voor hulp ze mogen verwachten, vereisen deze programma's geen aparte rechtvaardiging. In programma's van Exit Germany wordt gebruikgemaakt van een contract waarin staat wat voor hulp en steun er verwacht mag worden en welke plichten de uittreder heeft.

De vraag die rijst is of er ook een rechtvaardiging voor interventie is wanneer een jongere daar niet zelf om vraagt of vrijwillig aan deelneemt. Het utilisme, dat zijn oorsprong kent in de theorie die Bentham ontwikkeld heeft, stelt dat de gevolgen van een handeling bepalend zijn in de vraag of een handeling goed of slecht is. Bentham (1907) formuleerde het als volgt: 'Het grootste geluk voor het grootste aantal mensen.' Het is met deze theorie makkelijk te rechtvaardigen dat er interventies gepleegd worden om aanslagen te voorkomen. Een aanslag levert namelijk doden, gewonden en maatschappelijke ontwrichting op en dat leidt tot een afname van het totale geluk. Deze redenering is echter niet te gebruiken voor interventies in *radicalisering* en al helemaal niet voor preventie van radicalisering,

4 Er wordt onderscheid gemaakt tussen disengagement, waarbij een individu een radicale groep verlaat maar zijn of haar ideeën niet verandert, en deradicalisering, waarbij een individu ook zijn of haar ideeën wijzigt (Horgan 2009). Disengagement wordt over het algemeen gezien als minder problematisch omdat dit geen verandering van gedachtegoed inhoudt.

5 Duitsland, Noorwegen en Zweden.

6 Zie www.exit-deutschland.de. Het programma in Noorwegen is van 1997-2000 gefinancierd door de overheid; nu wordt het uitgevoerd door Voksne for Barn, een ngo.

omdat het overgrote deel van mensen met radicale ideeën nooit een aanslag zal plegen. Je kunt dus niet beargumenteren dat een interventie bij een individu dat kwetsbaar is voor radicalisering, een aanslag voorkomt.

Vanuit de deontologie, een ethische stroming die ontwikkeld werd door Kant, zijn er ook niet veel mogelijkheden om in te grijpen in of voorafgaand aan een radicaliseringsproces van een individu. Het autonome individu staat in de deontologie centraal, waardoor ingrijpen door anderen problematisch is. Een mogelijkheid die dit ethisch kader wel laat, is dat de overheid ingrijpt als de autonomie van een individu aangetast wordt. Dit zou het geval kunnen zijn als een individu onderdeel is van een radicale groep die trekken krijgt van een sekte. In zulke gevallen laat dit ethisch kader ingrijpen toe om de autonomie van het individu te helpen herstellen. Relationele en narratieve concepties van autonomie kunnen dan een beginpunt zijn om te onderzoeken wat de grenzen aan autonome keuzes zijn en welke interventies gerechtvaardigd zijn om de autonomie te herstellen (Meyer 1989; Asveld 2008; voor meer over identiteit en autonomie, zie Taylor 1989; Laden 2001). Zolang een individu echter alleen radicalere gedachten krijgt, maar niet lid is van een sekte of onder de invloed van een charismatische leider, zijn de mogelijkheden om op basis van het herstellen van autonomie te interveniëren beperkt.⁷

Een verdere uitwerking en aanpassing van Kants ideeën is te vinden in het werk van Rawls (1971).⁸ In de strikte interpretatie van Rawls over wat de neutraliteit van de staat betekent, zijn er ook weinig argumenten te vinden om de overheid in te laten grijpen in radicaliseringsprocessen. Volgens Rawls horen religieuze en levensbeschouwelijke argumenten helemaal niet thuis in het publieke debat (Rawls 1993). Ideeën over wat het goede leven is zijn *privé*, en als burger zouden we deze ideeën niet in debatten over rechtvaardigheid naar voren moeten brengen. Rawls gaat hierbij uit van wat hij noemt 'reasonable pluralism'. Zelfs na een vrije discussie tussen redelijke mensen valt over het goede leven geen overeenstemming te verwachten. Dit betekent dat er maar zeer beperkt ruimte is of zou moeten zijn voor de overheid om een debat aan te gaan met mensen met radicale ideeën op levensbeschouwelijk of religieus gebied. Rawls laat wel toe dat de staat ingrijpt als de openbare orde of veiligheid in het geding is, maar dat is bij (preventie van) radicalisering niet het geval. Als mensen zelf thuis of in een kleine groep radicale ideeën ontwikkelen, is er (nog) geen gevaar voor onze liberale democratie. Volgens Rawls is het recht van de overheid om de openbare orde en veiligheid te handhaven ook slechts een 'enabling right'. De overheid heeft dit nodig om aan burgers de vrijheid te geven om hun eigen leven vorm te geven (Rawls 1971, 211-219). Dit betekent volgens Rawls dat een overheid wel mag ingrijpen in de levensbeschouwelijke of religieuze vrijheden van burgers, maar enkel en alleen als

7 Hier worden beschouwingen over de vraag of je de mentale en sociale capaciteiten hebt om je eigen autonomie vorm te geven (interne autonomie of positieve vrijheid) buiten beschouwing gelaten. De punten verderop over de capaciteiten die mensen nodig hebben om hun eigen 'goede leven' vorm te kunnen geven raken hier wel aan.

8 Over de ideeën van Rawls, onder andere over neutraliteit van de staat, wordt al sinds het verschijnen van *A Theory of Justice* gediscussieerd. Een overzicht van deze discussies kan worden gevonden in Avineri en De Shalit (1992).

de vrijheid van andere burgers bedreigd wordt. Volgens Rawls moet voor ingrijpen de dreiging niet enkel mogelijk maar zelfs redelijk zeker zijn (Rawls 1971, 213).

De ideeën van onder anderen Kant en Rawls zijn toegepast door Sorell, die beargumenteert waarom in een liberale democratie toch preventieve maatregelen genomen mogen worden tegen terrorisme, zelfs als deze preventieve maatregelen de privacy of andere mensenrechten van sommige burgers (tijdelijk) schenden (Sorell 2009). Liberale theorieën veroordelen niet alleen het doden of verwonden van mensen bij een terroristische aanslag, maar juist ook het totale disrespect voor de onpartijdigheid van de rechtsstaat. Bij terroristische aanslagen gaat het om het maken van zo veel mogelijk willekeurige slachtoffers en dit treft de liberale democratie in de kern. Volgens Sorell is het daarom vanuit liberale ideeën te rechtvaardigen om maatregelen te nemen om terroristische aanslagen te voorkomen. Gedachten aan terroristische aanslagen en zelfs uitspraken over het toelichten van het plegen van aanslagen mogen volgens Sorell niet ingeperkt worden in een liberale democratie. Het praten over mogelijke aanslagen valt onder de vrijheid van meningsuiting, en interventie daarin door de overheid zou gedachten en discussies die op zichzelf niet strafbaar zijn onmogelijk maken. Deze gedachten of discussies hoeven ook helemaal niet tot een daadwerkelijke aanslag te leiden. Sterker nog, in de meeste gevallen zal er geen daadwerkelijke aanslag plaatsvinden (Sorell 2009). Sorell concludeert dat het vanuit een kantiaans liberaal raamwerk niet toegestaan is om de vrijheid van expressie in te perken, maar voorbereidende handelingen voor terroristische aanslagen kunnen wel opgespoord worden. Hierbij moeten technologieën en surveillance om aanslagen te voorkomen bij voorkeur gericht zijn op kwetsbare plaatsen en op dingen die gebruikt kunnen worden bij een aanslag, zoals (precursors van) explosieven, niet op personen of groepen (Sorell 2009).

De argumentatie van Sorell om bepaalde overheidsinterventie gericht op preventie van terroristische aanslagen te rechtvaardigen, kan echter niet gebruikt worden in preventieve of deradicaliseringsinterventies. Het gaat dan juist om mensen die mogelijk radicale ideeën hebben of ontwikkelen, maar niet bezig zijn een terroristische aanslag voor te bereiden. Sommige radicalen hebben ook wel vernielingen of zelfs geweldsmisdrijven gepleegd, maar dat rechtvaardigt volgens Rawls of Sorell niet zomaar dat de overheid ingrijpt op het proces van identiteitsvorming.⁹ Dit maakt deradicaliseringsinterventies en vooral preventieve interventies die worden ondersteund door of vanuit de overheid zeer problematisch.

4 Naar een deugdethische benadering als rechtvaardiging voor interventies

Vorenstaande benaderingen bieden geen of maar zeer beperkte argumentatie vanuit ethiek om radicalisering van individuen in kaart te brengen en eventueel te proberen deze te stoppen. Op basis van een teleologische of deugdethische bena-

9 Natuurlijk mogen de misdaden zelf wel bestraft worden via een rechtszaak, maar de idealen van iemand zouden niet als zodanig beperkt of gestraft moeten worden.

dering kan een dergelijke argumentatie wel gevonden worden. Met name jongeren kunnen geholpen worden in het proces van het vormgeven van hun leven. Hier kan een parallel getrokken worden met opvoeding en educatie. Het is niet zo dat mensen in complete isolatie en vrijheid hun identiteit en ideeën vormen. Dat gebeurt in interactie en bij jongeren zelfs in afgedwongen interactie, omdat er bijvoorbeeld een leerplicht geldt. Volgens een humanistisch filosoof als Savater is een zekere dwang nodig om jongeren op te voeden en te onderwijzen, zodat ze vrije burgers kunnen worden. Ze moeten als het ware gedwongen worden om kennis, vaardigheden en een kritische houding op te doen, zodat ze hun vrijheid kunnen veroveren. (Savater 2001). MacIntyre heeft het over de queeste naar het goede leven. Hij noemt dit een queeste, omdat het ten eerste een zoektocht is waarbij het einddoel (het goede leven) niet van tevoren vaststaat. Ten tweede zijn volgens MacIntyre theorie en praktijk met elkaar verweven in de queeste naar het goede leven. Het gaat zowel om een theoretisch begrip van wat het goede leven voor een mens is als om de praktijk van het goede leven van het individu dat de queeste onderneemt (MacIntyre 1981). Hoewel het goede leven dus niet voorgescreven is, zijn er volgens de deugdeethiek wel grenzen aan te geven: je bent op zoek naar het goede leven als *mens*. De specifieke capaciteiten die je als mens hebt, zoals bijvoorbeeld de capaciteit om te kunnen argumenteren, te reflecteren en te discussiëren, moet je volgens de deugdeethiek gebruiken om tot het goede leven te komen. In dit kader zou je dan ook programma's voor de preventie van radicalisering van individuen of groepen kunnen plaatsen. Op het moment dat je eigen radicale ideeën het onmogelijk maken voor jezelf om kritisch te kunnen denken en je rationaliteit te gebruiken, zou dit volgens deugdeethici niet het goede leven voor jou als mens kunnen zijn, omdat je niet al je capaciteiten als mens inzet en ontwikkelt (Sandel 2009). Vooral het feit dat er in de deugdeethiek gesproken wordt over 'het goede leven', leidt ertoe dat mensen, met de diversiteit in onze samenleving in hun achterhoofd, dit ethisch kader afwijzen. Toch denken wij dat een erkenning van deze diversiteit niet noodzakelijkerwijs tot een afwijzing van de deugdeethiek hoeft te leiden.¹⁰ De deugdeethiek zoals doorontwikkeld door MacIntyre (1981), Savater (2001) en Sandel (2009) geeft geen concrete en volledige invulling van wat het goede leven is voor mensen, maar geeft wel grenzen aan. Voor een mens is het noodzakelijk zijn capaciteiten als mens te ontwikkelen en daarbij zijn argumenteren, kritisch reflecteren en discussiëren uiterst belangrijk. Deze noodzakelijke capaciteiten helpen individuen en ook samenlevingen in hun zoektocht naar het goede leven en naar wat een rechtvaardige samenleving is. Hoewel ieder mens deze capaciteiten in principe heeft, zullen ze wel gebruikt en ontwikkeld moeten worden en dat kan alleen door te oefenen. Op basis van deze korte introductie in deugdeethische theorieën kan geconcludeerd worden dat deugdeethische theorieën programma's toelaten waarbij mensen leren

10 Ook vanuit ideeën over deliberatieve democratie wordt van mensen verwacht dat ze in publieke en/of politieke debatten bepaalde vaardigheden en houding hebben waarbij ze elkaar in elk geval zien als participanten in het debat en er grenzen zijn aan wat publieke redenen kunnen zijn (zie bijv. Gutmann & Thompson 1996; Laden 2000; Asveld 2008). Deze ideeën stellen over het algemeen wat meer inhoudelijke eisen aan publieke redenen dan Rawls' procedurele theorie en lijken soms tussen Rawls en deugdeethiek in te staan.

om kritisch te reflecteren op hun eigen en andermans ideeën over het goede leven en over een rechtvaardige samenleving. In verscheidene landen zijn er in het (middelbaar) onderwijs ook al lessen of programma's die expliciet gericht zijn op burgerschap (zie voor een vergelijkende studie over burgerschapseducatie op scholen in zeven Europese landen Scheerens 2009). Juist vanaf het moment dat jongeren niet meer leerplichtig zijn, kan het zijn dat ze nog steeds wel begeleiding en ondersteuning kunnen gebruiken in hun queeste naar het goede leven en een rechtvaardige samenleving. Dit verandert de focus van interventies ter voorkoming of het stoppen van radicalisering van een focus vanuit de terrorismebestrijding naar een focus op het ondersteunen van een individu of een groep in hun queeste naar het goede leven.

5 Randvoorwaarden aan interventies vanuit de morele rechtvaardiging

Aan de mogelijke morele rechtvaardiging van interventies in het radicaliseringproces van een individu of groep of ter voorkoming van radicalisering is een aantal randvoorwaarden verbonden.

Interventies om radicalisering te voorkomen moeten niet gericht zijn op het verhogen van de veiligheid van een maatschappij of op terrorismebestrijding, maar op het ondersteunen van een individu in zijn queeste naar het goede leven. Het individu en zijn mogelijkheden staan centraal. Interventies zouden dan ook op regulier sociaal en maatschappelijk werk moeten lijken, waarbij over het algemeen het individu en zijn omgeving centraal staan. Er is natuurlijk wel aandacht voor de veiligheid van de maatschappij, zoals ook in regulier maatschappelijk en sociaal werk, maar dat is niet de focus.

Bij het selecteren van groepen voor een preventief programma moet vooral gekeken worden of een groep ondersteuning kan gebruiken bij haar eigen zoektocht naar het goede leven. Een groep die een heel strikt en dogmatisch idee heeft van het goede leven, waarbij geen kritiek of twijfel mogelijk is, zou mogelijk ondersteund kunnen worden om juist weer discussie en een kritische reflectie te krijgen. Omdat de queeste naar het goede leven en onze gezamenlijke queeste naar een rechtvaardige samenleving volgens de deugdethiek iets is wat gewoon hoort bij het menselijk leven, kan het stigmatiserend zijn om een specifieke groep aan te wijzen voor een programma. Voor ieder mens en elke samenleving zou het een worsteling kunnen/moeten zijn en niet enkel voor mensen die bepaalde ideologieën hebben. De stigmatiserende werking zou ervoor kunnen zorgen dat mensen uit de betreffende groep zich terugtrekken uit de maatschappij (Lindkilde 2012). Bij het opstellen van interventies moet dus gewaakt worden voor stigmatisering. In de Europese Unie zijn de verschillen in aanpak tussen landen op dit gebied erg groot. Zo wordt in Frankrijk niet geregistreerd op etniciteit en is het verboden om een programma te richten op een specifieke etniciteit en/of religie, terwijl hiervoor in Nederland wel mogelijkheden bestaan.

De deugdethiek gaat uit van een morele ontwikkeling die ieder mens zijn hele leven doormaakt, maar die vooral in de jongere jaren heel belangrijk is. Daarom zouden interventies waarbij kinderen en adolescenten geleerd wordt om te argu-

menteren en kritisch te reflecteren over het goede leven en een rechtvaardige samenleving, essentieel zijn. Er wordt op dit moment veel onderzoek gedaan naar interventies in radicaliseringsprocessen of ter voorkoming ervan (zie o.a. Bjørge 2011; De Wolf & Doosje 2010; Van der Valk & Wagenaar 2010). Interventies die zich richten op het individu en zijn queeste naar het goede leven zouden in principe op ethische gronden te rechtvaardigen zijn.

6 Conclusies

Interventies met betrekking tot preventie van radicalisering en deradicalisering zijn onder bepaalde randvoorwaarden te rechtvaardigen. Als er een gevaar is voor de samenleving omdat er aanslagen voorbereid worden, zijn bepaalde inperkingen van vrijheden te rechtvaardigen. Indien er sprake is van duidelijke voorbereidende handelingen, kan dit via de strafrechtelijke weg. Als mensen zelf aangeven dat ze hulp of ondersteuning nodig hebben om zich uit een radicale groep los te maken, rechtvaardigt dit op zichzelf de interventie. Wanneer geen van deze situaties van toepassing is, ligt het lastiger. In deze gevallen zijn de individuen of groepen nog geen bedreiging voor de rechtsstaat en ze vragen ook geen hulp. Een programma kan dan te rechtvaardigen zijn als het doel is om mensen te helpen in hun queeste naar het goede leven en de samenleving als geheel in haar queeste naar een rechtvaardige samenleving. Deze rechtvaardiging van preventieve interventies stelt wel grenzen aan die interventies: ze moeten ontworpen zijn om mensen te ondersteunen in hun queeste naar het goede leven en om mensen vaardigheden aan te leren die ze nodig hebben tijdens deze queeste. Vooral preventieve interventies moeten niet ontwikkeld worden met een focus op veiligheid en terrorismebestrijding, maar met een focus op de ondersteuning van individuen of een groep. Bovendien moet stigmatisering voorkomen worden; de queeste naar het goede leven is voor ieder mens soms een worsteling, niet enkel voor bepaalde groepen. Deelname aan deze interventies kan niet strafrechtelijk afgedwongen worden, omdat er geen sprake is van een strafbaar feit. Er kan geprobeerd worden om individuen te overtuigen dat deelname noodzakelijke vaardigheden traint en dat ze daardoor beter in de maatschappij kunnen functioneren. Een andere manier om individuen te laten meedoen is door de interventies leuk of anderszins aantrekkelijk te maken, zodat individuen mee willen doen.

Deze argumentatie is specifiek gericht op preventieve interventies op het gebied van radicalisering, maar kan ook betekenis hebben voor interventies gericht op preventie van criminaliteit. De argumentatie loopt meest analoog. Ook daar kan preventie van schade aan anderen een reden zijn om in te grijpen, maar dan moet een individu al concrete plannen hebben om anderen schade toe te brengen. Ook een hulpvraag is een goede rechtvaardiging voor een interventie. Wanneer er van concrete plannen of misdaden geen sprake is en de jongere in kwestie niet om hulp vraagt, kan een deugdethische benadering in verschillende gevallen een handvat bieden. Op basis van de deugdethiek kan beargumenteerd worden dat de jongere misschien wat extra ondersteuning nodig heeft in zijn queeste naar het goede leven, en behoefte heeft om benodigde vaardigheden te oefenen.

Literatuur

- Akerboom, E. (2012) Terrorismebestrijding en ethiek: een ongemakkelijke relatie? In: M. Kowalski & M. Meeder, *Contraterrorisme en ethiek*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Asveld, L. (2008) *Respects for Autonomy and Technological Risks* (Simon Stevin series in the Philosophy of Technology). Delft.
- Avineri, S. & A. de Shalit (1992) *Communitarianism and Individualism*. Oxford: Oxford University Press.
- Bentham, J. (1907) *An Introduction to the Principals of Morals and Legislation*. Oxford: Clarendon Press.
- Bjørge, T. (2011) Dreams and Disillusionment. Engagement in and Disengagement from Militant Extremist Groups. *Crime Law and Societal Change*, 55, 277-285.
- Bongar, B., L.M. Brown, L.E. Beutler, J.N. Breckenridge & P.G. Zimbardo (2006) *Psychology of Terrorism*. Oxford: Oxford University Press.
- Buijs, F.J., F. Demant & A. Hamdy (2006) *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Burg, van der, W. (2009) *Het ideaal van de neutrale staat. Inclusieve, exclusieve en compense-rende visies op godsdienst en cultuur*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Dreigingsniveau terrorisme verhoogd (2013) www.rijksoverheid.nl/nieuws/2013/03/13/dreigingsniveau-terrorisme-verhoogd.html (19 juni 2013).
- Gorp, A. van & S. van der Molen (2011) Parallel, Embedded or Just Part of the Team. Ethicists Cooperating within a European Security Research Project. *Science and Engineering Ethics*, 17(1), 31-43.
- Gutmann, A. & D. Thompson (1996) *Democracy and Disagreement*. Cambridge, Mass/Londen: The Belknap Press of Harvard University.
- Hirsch Ballin, M. (2012) *Anticipative Criminal Investigation : Theory and Counterterrorism Practice in the Netherlands and the United States*. Den Haag: T.M.C. Asser Press.
- Horgan, J. (2009) Individual Disengagement: A Psychological Perspective. In: T. Bjørge & J. Horgan (eds.), *Leaving Terrorism Behind*. New York/Londen: Routledge.
- Kaderbesluit van de Raad van 13 juni 2002 inzake terrorismebestrijding (2002/475/JBZ). PbEU L 164 van 22 juni 2002.
- Kruglanski, A.W. & S. Fishman (2006) The Psychology of Terrorism. 'Syndrome' versus 'Tool' Perspectives. *Terrorism and Political Violence*, 18, 193-215.
- Laden, A. (2001) *Reasonably Radical, Deliberative Liberalism and the Politics of Identity*. Ithaca: Cornell University Press.
- Linden, A. (2009) *Besmet: levenslopen en motieven van extreem-rechtse activisten in Nederland* (dissertatie Vrije Universiteit, Amsterdam). Amsterdam: Vrije Universiteit, faculteit Sociale Wetenschappen.
- Lindkilde, L. (2012) Neo-liberal Governing of 'Radicals'. Danish Radicalization Prevention Policies and Potential Iatrogenic Effects. *International Journal of Conflict and Violence*, 6(1).
- MacIntyre, A.C. (1981) *After Virtue*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Meyer, D.T. (1989) *Self society and personal choice*. New York: Colombia University Press.
- Minister van Justitie en minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2010) Brief aan de voorzitter van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. *Kamerstukken II*, 30 164. Den Haag.
- Moghaddam, F.M. (2005) The Staircase to Terrorism. A Psychological Exploration. *American Psychologist*, 60(2), 161-169.
- Nationale ombudsman (2009) *De burger in de ketens. Verslag van de Nationale Ombudsman over 2008*. Den Haag.

- Rawls, J. (1971) *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Rawls, J. (1993) *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Sandel, M.J. (2009) *Justice What is the Right Thing to Do?* New York: Farar, Straus and Giroux.
- Savater, F. (2001) *De waarde van opvoeden, Filosofie van onderwijs en ouderschap*. Utrecht: Bijleveld.
- Scheerens, J. (ed.) (2009) *Informal Learning of Active Citizenship at School. An International Comparative Study in Seven Countries* (Lifelong learning book series 14). Springer Science and Business Media.
- Silke, A. (2008) Holy Warriors. Exploring the Psychological Processes of Jihadi Radicalization. *European Journal of Criminology*, 5, 99-123.
- Sorell, T. (2009) *The Moral Risk of Preventive Policing* (Paper on Ethical Norms of Counterterrorism). www.detecter.eu.
- Taylor, C. (1989) *Sources of the Self: the making of modern identity*. Cambridge: Harvard University Press.
- Valk, I. van der & W. Wagenaar (2010) *The Extreme Right: Entry and Exit*. Amsterdam: Anne Frank House.
- Wolf, A. de & B. Doosje (2010) *Aanpak van radicalisme. Een psychologische analyse*. Amsterdam: SWP.
- www.exit-deutschland.de.
- www.safire-project-results.eu.
- www.rijksoverheid.nl/nieuws/2013/03/13/dreigingsniveau-terrorisme-verhoogd.html.

SUMMARIES

Training Diamant: a personal impression

Frank Bovenkerk

This is an ethnographic evaluation study on a train the trainer programme (Diamant) for the prevention of political radicalisation among young Muslims in the Netherlands. Especially the training of independent judgement on moral issues looks promising to overcome cultural disorientation. Its preventive power for radicalisation is unclear since there were no radicals among the participants of the training.

Dual identity in a multicultural society. A longitudinal qualitative effect study of resilience training Diamant

Allard R. Feddes, Liesbeth Mann, Nathalie de Zwart & Bertjan Doosje

In this article a longitudinal effect study is described of resilience training Diamant. The training focuses in particular on adolescents with a dual identity who do not have work, are not enrolled in an education, feel unfairly treated (relatively deprived), have low self-esteem, and are at risk of social isolation. The training can be considered as a method to prevent development of criminal behaviour and possibly radicalisation. Certified trainers work with small groups of 10 to 15 adolescents to increase their resilience and help them finding their place in society. The present research focused on the following questions: (1) Does this training have a positive effect on self-esteem among the participants? (2) Does social isolation decrease as a consequence of the training? (3) Does the training reduce feelings of relative deprivation and help participants better deal with conflicts? Participants were interviewed before and halfway the training and directly after completing the training. A follow-up measurement three months after the end of the training examined effects on the longer term. In total 44 semi-structured interviews were held. Interviews were written out and coded using a two-

step procedure: In the first step two researchers independently coded each interview. Second, when necessary, changes in the coding scheme were made. Then each interview was coded separately by the two researchers and disagreements were discussed until full agreement was reached. The results show that Diamant has a positive effect on self-esteem of participants. Also, participants overall showed an increase in connectedness to society. Third, Diamant reduced feelings of relative deprivation and participants indicated they could better deal with conflicts. Based on these results it is concluded that Diamant is effective in regard to its goals which were evaluated in this study. Limitations of the research and possibilities for future studies are discussed.

Qualitative evaluation of an education kit against radicalization for juveniles

Hani Quint

Halt is a Dutch organization for enforcement of alternative punishment given to juveniles and prevention activities, like for example advisory services and educational programmes. In the context of the Government action programme Polarization and Radicalization – a programme to reduce the chances of people to become a radical or even a terrorist – the Halt offices in Limburg in cooperation with the KPC Group developed an education kit of six lessons meant for juveniles (primary school and secondary education). The lessons are given by Halt fellow workers and the teacher of the class is there for give them support and to observe the lessons. This project is qualitatively evaluated and the conclusion is as follows. The reason for the project is not located in a problem of radicalization, the final target group is more restricted than intended and in the implementation the words radicalization and polarization may not be used. Is it then a good educational package? Yes, say different Halt employees, but not for the prob-

lem raised, because that problem is not identified by them.

Countering radicalisation: doing things right or doing the right things?

Amy-Jane Gielen & Ron van Wonderen

In 2011 we executed a quantitative and qualitative research on the extent of discrimination, polarisation and radicalisation in a region in the Netherlands. The results are representative for The Netherlands. The research shows that there is breeding ground for radicalization, in particular Muslim youths. The outcome also provides insights in relevant avenues for public policy. Over the past years, several inventories have been made of public policy that aims to counter radicalisation. Most of the interventions listed do not conjure with the interventions we propose on the basis of our research, such as awareness raising for practitioners, prevention of and education about discrimination, focus on neighbourhood grievances and nuisances caused by specific ethnic groups and the negative tone of the public debate regarding Islam and the multicultural society. If measures to counter radicalization are even evaluated, they tend to focus on the process and effectiveness of the intervention, but they do not answer the question if that is actually also the right intervention. We therefore propose not only to focus on doing things right, but also to ask the question if we are doing the right things. We suggest not only measuring effectiveness, but also measuring impact.

A moral justification of preventive interventions in radicalisation

Anke van Gorp & Arnold Roosendaal

Preventive interventions against terrorist attacks can be justified on legal and moral grounds. The Dutch broad-based approach against terrorism also addresses radicalization processes. It is, however, hard to justify why a government in a liberal democracy should be allowed to intervene in processes of radicalization where danger to society is not obvious. A reason to justify intervention is when a (former) radical

asks for help. Theories based on the ideas of Kant and Rawls also allow for intervention if an individual's autonomy is diminished because he is member of a sect or under the spell of a charismatic leader. Other interventions with regard to (prevention of) radicalization cannot be justified by deontological theories such as Kant's and Rawls'. Virtue ethics or teleology would, however, allow interventions but only if they are geared towards helping the individual in their quest to the good life. This justification allows for interventions that are, for example, focused on supporting individuals to critically reflect, reason and discuss about the good life and a just society. Based on the teleological justification constraints can be derived for preventive interventions with regard to radicalization or even deradicalisation. Notice that individuals cannot be forced to join these programs because there is no legal basis.

AUTEURSgegevens

Prof. dr. Frank Bovenkerk is criminoloog en gepensioneerd hoogleraar Radicaliseringsstudies aan de Universiteit van Amsterdam.

E-mail: f.bovenkerk@uva.nl.

Prof. dr. Bertjan Doosje is verbonden aan de Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen, afdeling Sociale Psychologie, en het Amsterdam Institute for Social Sciences (AISS) 'Challenges to Democratic Representation'. Hij is als bijzonder hoogleraar bekleeder van de FORUM Frank Buijs-leerstoel voor Radicaliseringsstudies.

E-mail: E.J.Doosje@uva.nl.

Dr. Allard Feddes is als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan de Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen, afdeling Sociale Psychologie, Universiteit van Amsterdam.

E-mail: A.R.Feddes@uva.nl.

Drs. Amy-Jane Gielen is senior onderzoeker en adviseur bij A.G. Advies B.V.

E-mail: a.gielen@agadvies.com
www.agadvies.com.

Dr. ir. Anke van Gorp is onderzoeker en hogeschooldocent Ethiek en Veiligheid aan de Hogeschool Utrecht, Integrale Veiligheidskunde, Faculteit FMR.

E-mail: anke.vangorp@hu.nl

Drs. Liesbeth Mann is als promovenda verbonden aan de Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen, afdeling Sociale Psychologie, Universiteit van Amsterdam.

E-mail: L.Mann@uva.nl.

Drs. Hani Quint is als onderzoeker/docent verbonden aan het lectoraat Politieleiderschap en Diversiteit van de Politie-academie.

E-mail: Hani.Quint@politieacademie.nl.

Mr. Arnold Roosendaal is onderzoeker bij TNO, afdeling Strategy and Policy for the Information Society.

Drs. Ron van Wonderen is senior onderzoeker bij het Verwey-Jonker Instituut in Utrecht.

E-mail: rvanwonderen@verwey-jonker.nl.

Nathalie de Zwart, BSc, was ten tijde van het onderzoek als onderzoeksassistente verbonden aan de Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen, afdeling Sociale Psychologie, Universiteit van Amsterdam.

E-mail: dezwart.n@gmail.com.